

Kappel Zoltán

Életrajz

Kappel Zoltán Kolozsvár Grigorescu nevű lakónegyedében él egyedül, egy háromszobás tömbházlakásban. Lakása egyszerű, megkopott. Ismeretségünk elején, 2005-ben, erőteljes, életvidám személynek ismertem meg. Azóta, 2006 tavaszán hosszú betegség után elhunyt a felesége. Kappel Zoltánt láthatóan megviselte a tragédia. Fizikai állapota rohamosan megromlott, kedélytelen, összetört. A hitközségi menzán étkezik, ez jelenti szinte egyetlen kapcsolatát a külvilággal. Emellett rendszeresen jár a pénteki istentiszteletekre. Gyermekei külföldön élnek, évente egyszer látogatják meg.

A dédszüleimről nagyon röviden tudok mesélni. Az apai dédapámat úgy hívták, hogy Kappel Noé. Valamikor az első világháború előtt született, de pontosan nem tudom, mikor. Még a nagyszüleim születési évét sem tudom. Talán ő [a dédapa] volt Désen vagy [Vasasszent]Egyeden a magyar dohányjövedékek vezetője [lásd: trafikjog (dohánytőzsde)]. Igazából nem tudom, mit jelentett ez akkor. Az első világháborúban érdemeket is szerzett. Máskülönben, úgy emlékszem, a szüleim azt mondták róla, hogy nagyon vallásos ember volt. Ortodox zsidó volt, és nagyon fontos, hogy nemcsak ortodox, hanem askenáz is. Az askenáz az német zsidó. Nagyon tisztelték, és a kor szokása szerint jártak hozzá tanácsokért is. Én személyesen nem ismertem őt. Az édesapám és a nagybátyáim beszéltek róla. Nagyon büszkék voltak arra, hogy a régiek közül volt valaki híres a családban. A dédapám úgy volt ismert, mint Erebn Najách ven Szentje Zsutje. Szentje Zsutje Szentegyedet jelent, oda valósi volt [Vasasszentegyed – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1910-ben 1000 főnyi román és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került. Ma: Sântejude, Kolozs megye. – A szerk.]. Én csak annyit tudok, hogy így volt híres, hogy Erebn Najách. Ez jiddisül van. A Najách Noét jelent, az erebn határozza meg pedig, hogy ténylegesen nem közember, hanem valami rabbiféle lehetett. Tehát ez azt jelenti, hogy legkevesebb középvégzettséggel rendelkezett. A középvégzettség annak idején a zsidóknál, ha tanult, akkor tizenhárom-tizennégy éves korától számítható [Kappel Zoltán föltehetően nem a közoktatásról beszél, hanem a héderben szerzett végzettségről. – A szerk.].

Annyit tudok, hogy amikor gyerekkoromban zsidó iskolába jártam, akkor volt nekem egy tanítóm, sajnos már nem jut eszembe, hogy hívták. Hát akkor azt is rabbinak nevezték, én lehettem úgy nyolc-kilenc éves. Nagy szakálla volt. Egyszer csak tanulás közben, azt kérdi tőlem, hogy hogy hívnak engemet. Mondtam én neki, hogy Najách vagyok. A Najáchot ő valahogy másként mondta, már nem emlékszem, mert nagyon furcsán mondta. Na és akkor azt kérdi: „Kappel Najách?” „Igen.” Azt mondja: „Kitől kaptad ezt a nevet?” Mondom én: „A dédapámnak a neve.” És ő megszeppent, hogy én Kappel Najáchnak vagyok az unokája. S jött akkor a sakter is, aki ugyancsak ott volt körülöttünk, mert ott volt a sakteráj, ahol vágatták a majorságokat. Egy fiatal szakállas pasas volt, és mondja neki a tanító, hogy én Kappel Najáchnak vagyok az unokája. Mind a ketten csodálkoztak, de többet nem kérdeztek, és nem is mondtak semmit. Később megtudtam, hogy a tanító az Átjáró utcában lakott Szentegyeden, ugyanott, ahol Kappel Najáchnak is volt a háza, amit – nem tudom, miért – később dédapám reá hagyott. Szegény volt a családja az én tanítómnak.

Dédapám [Vasasszent]Egyeden lakott, de azután Bethlenben, majd ott halt meg [Betlen (Bethlen) – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1891-ben 2300 lakossal, 1910-ben és 1920-ban 3100 román, magyar és német ajkú lakossal; mint járási székhely több közigazgatási intézménnyel rendelkezett (szolgabírói hivatal, járásbíróóság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, adóhivatal); volt vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása. A községben takarékpénztár, mezőgazdasági népbank és tejértékesítő szövetkezet működött. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Én kíváncsiságból, ezelőtt vagy huszonöt évvel elmentem Bethlenbe, mert tudtam, hogy ott élt. Egy zsidóhoz mentem, ketten-hárman lehettek még ottan zsidók. Mikor mondtam, hogy úgy hívják, hogy Erev Najách, akkor azt mondta nekem: „Ismerem, hogyne, hallottam róla. Jöjjön velem, megmutatom, hol van a sírja.” Na és akkor elvitt oda az illető, és megmutatta a sírt. Hát annyi év után még egy ház is összeromlik, alig lehetett ráismerni a sírra. Nem tudtam, hogy ő hogyan ismerte meg a dédapám sírját. A többi dédszülőmről semmit nem tudok. A nagyszüleim közül is az apám részéről tudok csak inkább beszélni.

Apai nagyapám, Kappel Mihály [Vasas]Szentegyeden született. Kolozsváron lakott, és kereskedelemmel foglalkozott. A Kolozsvár melletti Kidéből □ Kide – kisközség volt Kolozs vm.-ben, 1910-ben 800 főnyi magyar és román lakossal. Trianon után Romániához került. Ma: Chidea, Kolozsvártól 26 km-re, északra fekszik. – A szerk.□ vette el nagyanyámat, Rosenfeld Rózát. Annak idején nem Kidén, hanem a tőle néhány kilométerre délre fekvő Gyulán □ Kolozsgyula, románul Giula□ vezették be a születéseket, így a nagyanyámét is. Nagyapám ott ismerkedett meg a Rosenfeld családból való nagyanyámmal, majd a házasságuk után Kidére költözött. Volt ennek a nagyapámnak hét gyermeke, ezek között van az apám, apámnak az ikertestvére, még két lány és három bátyja.

Édesapám, Kappel Móric 1896. március tizenötödikén született, Kidén. Édesapám után született még két leány. A lányok is ikrek voltak, és apámnak is volt egy ikertestvére. Amikor az édesapám és a lányok is megszülettek, meghalt az anyjuk, az én nagyanyám. Ez valamikor 1912 körül lehetett [Az interjú során kiderült, hogy inkább 1906 körül történhetett ez. – A szerk.]. Ekkor a hét testvérből már csak négyen éltek otthon, a többiek már nagyobbacsák voltak, és mindegyik elhelyezkedett az ország különböző településein.

Az apámat Kolozsváron a Rosenfeld család vette magához. A férfit Rosenfeld Móricnak hívták, és édesapám anyjának volt a testvére. Móricról annyit tudok, hogy suszter volt, és két gyereke volt. Ezek dúsgazdag emberek voltak falun, és aztán eljöttek ide, Kolozsvárra lakni. Itt is elég jó házban laktak, ami a sajátjuk volt. A feleségét Klári néninek hívták. A lányuk nevére nem emlékszem már, viszont tudom, hogy most kint él Izraelben. A fiukat Zoltánnak hívták, ugyanúgy, ahogy engemet. Ők nevelték fel édesapámat, aki aránylag elég jó zsidó vallási nevelést kapott tőlük. Megtanult imádkozni, igyekezett szombaton nem dolgozni. Később is betartotta a zsidó szabályokat, amelyeket akkor, mikor én gyermek voltam, kevés zsidó tartott be.

Édesapámnak az ikertestvérét Kappel Sándornak hívták, és Désen lakott. Azt hiszem, gyümölcskereskedelemmel foglalkozott ott. A fiát Kappel Dezsőnek hívták, három-négy évvel lehetett nagyobb nálam. Munkaszolgálatban halt meg. A nagynénémre nem emlékszem, nem jött hozzánk sohasem. Sándor elég meleg lelkű ember volt. Néha eljött hozzánk látogatni, és éreztem mint gyerek, hogy szeretettel kérdezősködik, és örvend nekünk.

A következő testvér Kappel Samu három-négy évvel lehetett nagyobb, mint édesapám, tehát valamikor 1892-ben vagy 1893-ban született. Erről is csak annyit tudok mondani, hogy Kolozsváron laktak. A mai Tanítók Házánál, a Tordai úton volt neki szódavízigyára. A lakása is ott volt a gyár mellett. Gyárnak nevezték, még akkor is, ha hárman-négyen dolgoztak csak, és még neve sem volt. A „munkások” a családból kerültek ki. Samu feleségét Rézi néninek hívták. Ez egy zsidó név, Reizlnak ejtették ki annak idején. Nagyon vallásos, ortodox zsidó emberek voltak, négy gyerekük, két lány és két fiú volt. Az egyik fiút Kappel Martinnak hívták, mi Martyinak szólítottuk. A másik pedig Kappel Vilhelm volt. Tehát két Vili unokatestvérem volt. A lányok közül Teréz volt a nagyobb, ő 1921-ben, vagy 1922-ben született. Mancsi, a negyedik gyermek jóval fiatalabb volt. Samu meghalt még a holokauszt előtt, itt van eltemetve, Kolozsvárt. A feleségét és gyermekeit deportálták, egyedül Teréz jött haza közülük. Teréz miután hazajött, nagyon hamar férjhez is ment. A férje szabó volt, a nevére nem emlékszem. Teréz a háború előtt inkább zenével foglalkozott, nem volt állandó munkahelye. De hát nem tudott kiteljesedni mint zenész, mert jött a deportálás, utána pedig gyereket szült, és háztartásbeli maradt. A fia most úgy ötven éves lehet, de semmit nem tudok róla. Valamikor az 1950-es években kiköltöztek Izraelbe, de hogy melyik városba, már nem tudnám megmondani, pedig egyszer voltam is náluk látogatóban. Lehet, hogy most is élnek, nem tudom.

Apám Herman nevű testvére Besztercén élt. S annak sok gyermeke volt, nagyon szegényen éltek. Herman harcolt az első világháborúban, az osztrák-magyar hadseregben, és rokkantan jött haza [lásd: hadsereg az Osztrák-Magyar Monarchiában]. Nagyon le volt rokkanva, úgyhogy kapott támogatást az államtól. Nem tudom, milyen nyugdíja lehetett, de nehezen tudtak megélni belőle. A fiai közül Kappel Dezsőt ismertem közelebbről. A zsidó neve Duvad □ Duvid□ volt. 1922-es születésű volt, és Kolozsvárra jött szabóinasnak, itt tanulta ki a mesterséget. Apám segítette, amennyire tudta. Ez az ember 1940-ben Mesilemmel, a fiútestvérével elment Moldvába. Tudták, hogy az oroszok vissza fogják kapni Romániától Moldvának egy részét [Besszarábiát], és ők odamentek, hogy az Oroszország fennhatósága alá kerülő részen legyenek. Sikerült nekik, és az oroszok ottan őket olyan bánásmódban részesítették, mint akik a fasizmus elől menekültek. Egy ideig nagyon nehéz körülmények között tartották őket. Táborban, elszigetelve voltak valahol Oroszországban. Én ezeket csak a második világháború befejezése után tudtam meg, mikor hazajöttek meglátogatni minket. Mind a ketten Oroszországban alapítottak családot. Hermannak még volt három leánya, akik közül egyet idegenek neveltek, mert annyira szegények voltak.

Apám leánytestvérei közül Ilonka Besztercén élt. Varrodája volt, tizenketten, tizenhaton dolgozhattak nála. Őt deportálták, és nem jött haza. Két lánya volt: Ráhel most Izraelben él, a másik pedig itt, Kolozsváron ment férjhez, a fia orvosit végzett. 1949-50 körül elment, azt hiszem, Németországba, de pontosan nem tudom, hogy hol van, és mit csinál.

A másik lánytestvért úgy hívták, hogy Róza. Ő már 1918-ban elment Kidéből Pestre, és ott ment férjhez, keresztény emberhez. Valami Virágnak hívták a férfit. És amikor a magyarok bejöttek Észak-Erdélybe [lásd: „Magyar idők” (1940–1944)], akkor tudom, hogy ez a Róza elment Párizsba a férjével. Ott éltek egészen halálukig.

Rosenfeld Jakab volt a legnagyobbik bátyja apámnak. Pékséget működtetett Nagyváradon, és ott nősült meg. Nagymamám családnevét, a Rosenfeldet viselte, valószínűleg azért, mert a nagyapám nem ismerte el gyerekének. Jakab magas rangú tiszt volt, kitüntetett ember. Még emlékszem, az

Aranykönyvben is szerepelt a neve □ A Hegedüs Márton által szerkesztett albumra gondol: A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére. Budapest, 1941. – A szerk. □ . Azoknak a magyar katonáknak, akik az első világháborúban részt vettek, készítettek egy Aranykönyvet. A felesége nem tudom, ki volt, és róla se tudok sokkal többet, mint, hogy eldeportálták, és többet senki vissza nem jött a családjából. Még a vagyonával sem tudom, mi történt.

Nagyanyám halála után nagyapám újránősült, és Besztercén telepedett le. Itt mészárosként kereste a kenyerét. A második feleségétől, kinek nevét nem tudom, három gyermeke született még: Szidi, Helén és Izsák. Ők voltak apám féltestvérei. Az első házasságból származó három kisebb gyermeket is együtt nevelték fel.

Szidi, a legnagyobbik Besztercén született. Túlélte a holokausztot, és miután hazajött, férjhez ment valakihez megint. Nem is olyan rég, vagy nyolc-tíz évvel ezelőtt halt meg. Apámnál tíz évvel lehetett fiatalabb. Nagyon rafinált nő volt. Azért emlékszem rá, mert amikor hazajött a deportálásból, követelte a Kappel vagyonnak egy részét. Azt a házat szerette volna megszerezni, ami Kappel Noé nagyapámé volt. A deportálás előtt szegény asszony volt, gyenge kicsi bérházban laktak az akkori férjével. Most pedig odajött apámhoz, és követelte, hogy mondjon le az ő részéről, mert nekünk már van házunk. Akkor az apám szó nélkül lemondott, anélkül, hogy nekem egy szót is szólt volna. A szüleim nem voltak kapzsi természetűek. Még volt egy unokatestvérem, Konrád, az is lemondott Szidi javára. Szidivel inkább édesapám tartotta a kapcsolatot, édesanyám nem szerette, mert furcsa nő volt. Ezért nem szerettem én sem. Nem éltek a szüleim a legjobb viszonyban. Anyám egy nagyon szép nő volt, de tizenhárom évvel volt idősebb, mint az apám, és ezért féltékeny is volt az apámra. Aztán amikor baj volt otthon, akkor apám mindig ehhez a testvéréhez ment el. Éjszakákat töltött a házon kívül. Vagy Szidiné volt, vagy máshol, ezt nem lehet tudni.

A másik nagynénémet úgy hívták, hogy Helén. Ő is Besztercén született, majd Kolozsvárra jött. Én Kolozsváron ismertem meg. Helén nagyon meleg lelkű nő volt, velem szemben is. Nagyon későn ment férjhez. Német nyelvet tanított egy zsidó család gyermekeinek, akiknek Kolozsváron kenyérgyáruk volt. Ez volt az ő foglalkozása addig, ameddig férjhez nem ment valamikor 1937 és 1940 között. Hozzáment egy magyar férfihez, Mikó Józsefnek hívták. Vasesztergályos volt a mestersége. Nagyon szépen éltek együtt, de saját gyerekük nem volt, csak egy fogadott. A bécsi döntés [lásd: második bécsi döntés] környékén, valószínűleg közvetlenül 1940 után elmentek Magyarországra, és ott telepedtek le. Egyiküket sem deportálták. A férfi magyar volt, Helén pedig a Mikó családnevet viselte, és valószínűleg nem derült ki, hogy ő zsidó. Körülbelül húsz éve haltak meg.

A harmadik testvér Izsák volt. Valamikor 1910 körül született. Velünk egy utcában laktak, az út túlsó felén. Kicsi, szép házuk volt, amit az apám épített nekik. Izsákot 1941-ben elvitték munkaszolgálatra, és csak 1948-ban jött haza orosz fogságból [lásd: zsidók szovjet hadifogságban]. A feleségét Helénnek hívták, mint az egyik nagynénémet. Volt egy fiuk, a Vilike, akit Izsák testvére, Helén nagynéném magához vett Magyarországra, amikor Izsákot munkaszolgálatra hívták. Neki nem volt gyereke, és nem is akarták, hogy Kolozsváron Vilike szem előtt legyen, és esetleg őt is munkaszolgálatra vigyék. Azt hiszem, vagy egy évig volt ott. Aztán hogy hogyan derült ki a gyerek zsidó származása, nem tudom, de a rejtegetés miatt a nagynénémet felelősségre vonták. Valahogy

tisztázták a dolgot, a gyereket pedig nagy nehezen hazaengedték Kolozsvárra, azt hiszem, 1942-ben vagy 1943-ban. Vilikét és az anyját deportálták 1944 tavaszán. Egyikük sem jött haza, mind a ketten meghaltak. Izsák, mikor 1948-ban hazajött, se gyerek, se feleség. Én ekkor már itthon voltam, már meg is voltam nősülve. Ő munkába állt, a vasgyárban dolgozott, galvanizálómester volt. Újranősült, egy zsidó nőt vett el. Szerénkének hívták. Különösebb kapcsolatban nem voltam a feleségével, csak azt tudom, hogy ő is deportálva volt. Gyerekük nem született. Alig két évre rá, ahogy férjhez ment a nagybátyámhoz, lebénult mind a két lába. Nem bírt járni, ágyhoz volt kötve. A nagybátyám dolgozott, és az otthoni dolgokat is elvégezte. Így élték le az életüket, ameddig aztán vagy tizenöt évi házasság után nagybátyám hirtelen meghalt. Megmaradt Szerénke nagynéném, akinek ugyan volt testvére, aki vigyázott rá, de az is aztán két-három hónap múlva meghalt.

Édesapám, Kappel Móric gyermekkorra nagyon keserves volt. Már tízéves korában elkerült otthonról, miután meghalt az anyja, nagyapám első felesége. Vele együtt a többi testvére is szétszóródott, és ki itt, ki ott nyomorgott. Apám Kolozsvárra jött, és péknek tanult. Kábé négy-öt elemije és ugyanennyi Talmud-Tórája volt. Aztán jött a háború [az első világháború], és elvitték katonának. 1914-ben ő pont tizennyolc éves volt.

Frontszolgálatot végzett, megsebesült, majd hazajött. Ennél többet nem tudok erről, apám nem mesélt a háborús élményeiről. Hazajövele után egy-két évre, 1920-ban, meg is nősült. A korban szokás volt a házasságközvetítőn keresztüli házasság, de a szüleim ezt nem vették igénybe. Apám elvette anyámat, mert zsidó nő volt, anyám pedig csak azért ment hozzája, mert bizony már harmincöt [harminchét] éves volt, és tovább már nem válogatott. Feltette magában, ha még egyszer lesz egy férfi, aki el akarja venni, azonnal hozzámegy. Így ment az apámhoz feleségül. Ezt mondogatta szegény anyukám mindig, nyugodjék. Édesanyám halála után édesapám kiköltözött Izraelbe, Rhison LeCionba.

Édesanyám szülei nem kolozsváriak voltak, és nem is környékeliek. Valahonnan Felvidékről jöttek Kolozsvárra, és az Eperjes utcában laktak. Anyai nagyapámat Klein Lébnek hívták. Ezt onnan tudom, hogy mikor édesanyám meghalt, akkor fel kellett írni az apja zsidó nevét is, és apám a Léb nevet írta fel. Nem tudom, hogy a nagymamám mikor született, és már a nevére sem emlékszem. Ő engemet nagyon szeretett, nálunk lakott. Mikor az apám elvette feleségül az anyámat, akkor a nagyszüleim, anyám részéről, hozzánk költöztek. Itt haltak meg Kolozsváron, a két világháború között.

Édesanyám 1883-ban született a Felvidéken, de már Kolozsváron nevelkedett fel. Néhány elemiit végzett, és kitanulta a varrást. Varrónő volt a mestersége, és meg is élt belőle elég jól. Mesélte, hogy mikor még Felvidéken laktak, ott az volt a szokás, hogy a nagy grófi családok varrónőt fogadtak, aki aztán ott volt egy egész éven keresztül. Minden varrnivalót, függönyt, fehérneműt, ami volt, meg kellett csináljon. Ezen felül pedig rendelésre is varrt ez alatt az egy év alatt a családnak. Édesanyám konkrétan nem említett egy ilyen grófi családot sem, amelyiknél szolgált. Így lett nagylány belőle. Kolozsváron nem dolgozott senkinél, hanem otthon vállalt munkát, ameddig férjhez nem ment.

Édesanyám lánytestvére, Klein Pepi egy évvel talán hamarabb ment férjhez. A férje, Gajzágó Márton örmény származású magyar ember volt. Édes gyerekek nem volt, fogadott gyermeket tartottak, akit Gajzágó Lajosnak hívtak. Nagybátyám orvosi műszerész volt, és nősülés után

önállósította magát. A Deák Ferenc utcában volt neki egy elég nagy műhelye. A nagybátyám át kellett térjen zsidónak, mert a nagyszüleim nem egyeztek bele abba, hogy édesanyám testvére hozzámenjen egy keresztényhez. Az áttérési procedúrának külön rendje van. Egypár hónapig tart, míg valaki felkészül abból, hogy mit kell csináljon egy családos zsidó férfi. Hogy hogy kell megtartani a szombatot. Meg kell tanulni elolvasni héberül pár imát. Megtanulja, hogy a szombat mindig pénteken este áll be, és ekkor ünnepi vacsorát kell tartani, és imát mondani. A régiek szerint a vacsora a csillag feljövetele után kezdődik meg. Manapság már órára mennek a dolgok. Meg van határozva minden héten úgy, ahogy az ősz beáll: mindig egy félórával, tíz perccel hamarabb áll be a szombat, majd jön a nyár, amikor mindig később. Mikor a szombat beáll, akkor gyertyát kell gyújtani, és a zsidó férfi egy imádságot kell mondjon az egész családjának. Szokás, hogy megáldja a gyereket, ráteszi kezét a fejére, és mond egy imát. Az ima jelentését még a legtöbb zsidó se tudja, Gajzágó is kellett mondja, de ő sem értette.

A szüleim kezdetben a Györgyfalvi úton laktak, albérletben. Édesapám pékségben dolgozott mint pék, édesanyám pedig otthon vállalt munkát. A nővérem, Kappel Sári ebben a lakásban született, 1922. április tizenhatodikán.

Sárit megelőzően, 1921-ben vagy 1920-ban született még egy testvérem, aki pár napos korában meg is halt. Sári nagyon gyenge fejű leányka volt, ez a valóság. Verekedős volt, fiúkkal verekedett, még engemet is megvédett, ha szükség volt rá. Még a barátaimmal is verekedett, akiktől én féltem, ő megverte őket. Két évvel volt nagyobb nálam. Csak öt elemi végzett, mert nem volt feje hozzá. Akkor kidobták az iskolából, ez a valóság. Nem tanult, nagyon rossz magaviselete volt, és nem félt a tanítóktól. Kerülte az iskolát, tekergett az órákról. Aztán legutoljára az volt a baj, hogy amikor a tanító beszélt, és mondott valami érdekeset, akkor Sári hangosan sziszegni kezdett: „tsz-tsz, hjúú.” Majd akkorát füttyült, hogy a tanító ki is zavarta az osztályból. Férfifodrásznak tanult. Egy keresztény fodrászhoz szegődött be tanulni, majd három év gyakorlat után felszabadult, és önállóan dolgozott.

Sári vagy három héttel utánam jött haza a deportálásból. Az érdekes az, hogy Kolozsvárt kevés ilyen család volt, mint a miénk, hogy mind a négyen, ahányan voltunk a családban, hazajöttünk. Édesapám, édesanyám s a testvérem is. Ilyen nem volt, hogy egy család teljes egészében hazajöjjön.

A nővérem, mikor hazajött, tovább folytatta a mesterségét. 1946-ban férjhez ment egy zsidó pasashoz, de nem éltek a legjobb viszonyban. Goldfried Ervinnek hívták a férjét. Két gyerekük volt. Sári egyik gyereket úgy hívták, hogy Goldfried Hary, a leánykát pedig Erika. A gyerekek közül a fiúcska meghalt autóbalesetben, a leányka valahol él, már én sem tudom, hol. Kiköltöztek Izraelbe, és ott rövidesen el is váltak egymástól. Karkurban laktak. A válást követően Ervin meghalt. A nővérem leánykája olyan lett, mint az anyja. El is ment a háztól, és valahol külön él az anyjától. Amikor elmentem Izraelbe, akart velem találkozni. Találkoztunk is, s panaszkodott az anyjára. Nem volt mit tanácsoljak neki. Külön élt már tizenhét éves korától, elment a háztól. A nővérem is él, de már nagyon öreg. Nyolcvannégy éves, és már a fiaim sem tartanak vele kapcsolatot, nagyon egy furcsa nő. Én sem vagyok kapcsolatban vele. Nem levelezünk, mert az első házasságom alatt voltam nála látogatóban, és megromlott a viszony közöttünk.

1923 körül a szüleim elköltöztek a Galamb utcába, és ott születtem én, 1924-ben. Nem volt még saját ház az sem. Bérben laktak ott is, és mikor én négy éves voltam – ez azt jelenti, hogy kábé

1928-ban –, leköltöztünk az Írisz-telepre, a saját házunkba.

A Galamb utcát nyolcvan százalékban zsidók lakták. A Papp utcától négy utcával van lennebb, nekimegy a Szamosnak. Egy olyan nem tudom, milyen utca volt, egy emeletes ház sem volt abban az utcában. Kicsi, kulipintyóyszerűségek voltak. Szegényebb zsidó negyed volt. Gazdag emberek nem nagyon éltek ott. Mi a Galamb utcában a 34. szám alatt laktunk. Fával fűtöttünk, de volt villany bevezetve a házba. Azt hiszem, az egész lakásunk egyszoba-konyhából vagy két szobából állt. A konyha az első részen lehetett, a frontra nézett. A tulajdonos egy vallásos zsidó pasas volt, Marmorsteinnak hívták. Azt hiszem, hátul talán még volt két-három szobája, amiben ő lakott. Az udvaron még egy másik zsidó család is lakott. A férfi fogtechnikus volt, de a nevét nem tudom.

Annak ellenére, hogy külvárosnak számított, 1928-ban azért költöztünk le az Írisz-telepre, mert a szüleim saját házat akartak. Vettek egy szoba-konyhát itt, és beköltöztek, hogy ne kelljen házbért fizetni. Akkor aztán lassanként édesapám kezdett építeni. Egy egész parcellát beépített. De mind szoba-konyhákat csinált: nekünk elől volt kétszoba-konyhánk, aztán csinált egy pékséget és még egy szoba-konyhát. Ennyi volt az ő házuk az egész életükön keresztül. Kínlódtak, mert óriási kölcsönt vettek fel a banktól, mert csak ilyen formán tudtak saját lakást építeni maguknak.

Emlékszem, hogy az Írisz-telepre a villanyt gyermekkoromban vezették be. Addig az utcánkban nem volt villany. Víz se volt, csak kutak voltak az utcákon. A mi házunkhoz elég közel volt a kút, de mi aztán ástunk saját kutat az udvarunkon. Máskülönben is, muszáj volt, mert pékségünk volt, és vízzel kellett dolgozni. Sok vízre volt szükség, s akkor kútból vedrel merítették a pékségbe is a vizet. Nekünk gyerekként nem kellett segítenünk a pékségben. Apám alkalmazott egy-két segédet, s nemsokára aztán kiadta bérbe a pékséget, ő pedig munkahelyet keresett, hogy tudja a banknak fizetni a tartozásokat. A pék, aki kivette a pékségünket, ott lakott az udvarunkban. Fizette a házbért a lakásért, s fizette a pékségért is. Az érdekes az, hogy édesapám ugyancsak egy kenyérgyárba ment el dolgozni mint pék.

A szüleim olvasottak voltak. Anyukám modernebb szemléletű volt, mint édesapám. Édesapám, mivel faluról származott, visszamaradottabb volt. Mind a ketten ortodox zsidó családból származtak. Édesanyám vallásos volt. Szerette, tartotta a vallást, sokszor láttam imádkozni. Jó memóriám van, és emlékszem a jiddisül mondott imádságaira. Tudtam, mit mond, tehát értettem is az imák szövegét. Hálát adott a jóistennek, hogy megadta a szombatot. Mindezt jiddisül mondta. Na, ezt én édesanyámtól annak idején hallottam. Nem tanított ezekre engem meg, csak hangosan mondta az imákat, miközben az asztal meg volt terítve, és akkor én annyiszor hallottam, hogy benne maradt az agyamban, és még most is tudom.

Édesanyám megtartotta rendesen az ünnepeket. Szabadidejében délutánonként összeült néhány szomszédos zsidó nővel, és vallásos dolgokról beszélgettek. Volt egy, aki nagyon értett a dolgokhoz, és az magyarázgatta. Édesanyám is és a többiek is örövendve mentek át a szomszédasszonyhoz, aki nekik elolvasta a vallási könyveket, és megmagyarázta az értelmét. Mindenki hozzászólt, elmondták, amit tanultak otthon a szüleiktől. Egymás között ők is tanígtatták egymást. És elmesélték, hogy mit és hogyan kell ünnepelni.

Az én szüleim otthon magyarul és jiddisül is beszéltek. Az ő szüleiknek az anyanyelve a jiddis volt. Apám és anyám főleg akkor beszéltek egymás között jiddisül, ha nem akarták, hogy mi, gyerekek értsük azt. Akarva-nem akarva, mi így tanultuk meg a jiddist.

Édesapám a szombatokat megtartotta, nem ment dolgozni szombaton, vasárnap dolgozott inkább. Olyan helyre ment, ahol felvették úgy, hogy vasárnap volt szükség rá. A kenyérgyár tulajdonosa zsidó volt, és édesapámat felvették úgy, hogy szombaton legyen szabad, de dolgozzon vasárnap. A kenyérgyár neve Familia volt.

Minden héten, naptárszerűen, péntek este áll be a szombat. Tehát péntek este, mikor már lement a nap, és kezd feljönni a csillag, akkor áll be a szombat. Manapság már pontosan meghatározzák, hogy hány perckor áll be a szombat, és mikor megy ki. A szombat estét is pont úgy megünnepelik a zsidók, mint a péntek estét. A szombati gyertyát a zsidóknál a feleség gyújtotta meg minden alkalommal, és ha valami volt a feleséggel, akkor a leány kellett meggyújtja. Nálunk is így történt. A gyertyagyújtáskor anyám mondott egy rövid imát. Ez a gyertya a szombatnak a megünneplésére lett meggyújtva.

Szombaton a zsidó családban speciális ételek nincsenek, csak, úgymond, megszokott ételek. Ezeknek az összetétele nagyon változik, attól függően, hogy milyen tájegységről van szó. Máramarosban egész másként esznek, mint Felvidéken. Hát aztán egy ilyen városban, mint Kolozsvár, már volt tyúkhús. Az egy olyan szinte kötelező dolog volt. Tyúkhúst ettek szombatonként, de a tyúkot nem lehetett akárhogy levágni, azt el kellett vinni a sakterhez vágatni. Az ennivalókat édesanyám készítette el. Pénteken délelőtt mentünk el a tyúkkal, én is vittem tyúkot leváгатni a sakterhez [lásd: étkezési törvények; sehit]. Levágták, és akkor anyám a rituális szertartás szerint elkészítette. Abban nem volt szabad, hogy vér maradjon, ki kellett áztatni [A kóserolás menete: a jól leöblített húst fél órára langyos vízbe áztatták, hogy a só majd jól kiszívja belőle a vért. Utána az ismét leöblített, inaktól megszabadított, bevagdalt húst közepesen durva sóval alaposan besózták, és ferde felületre helyezték, hogy a vér kifolyjon belőle. A májat tűzön is ki kellett perzselni (miként a nem friss, három napnál korábbi vágásból származó húst is). Legkevesebb egy órán át kellett ilyen állapotban tartani a húst, majd ismét le kellett öblíteni, háromszor egymás után. – A szerk.]. A vallás követelte azt. A vallás szerint a vér vad, az állatok véréből az embernek külön kell válni, és a vértől őrizkedni kell, mert az életet jelent. A keresztények a disznónak a véréből fogják fel, mikor disznóvágás van – ez nem jellemző a zsidóknál. Ha pedig marhahúst használunk, akkor azt is sóban kell egy-két óráig áztatni, hogy vér ne maradjon benne. Na most már a tyúk elkészítésénél nem lehetett leforrázni azt, pedig sokkal egyszerűbb lett volna benyomni a forró vízbe, és akkor lejön a tollú róla. Forrázás nélkül kellett a tollút kitépni. Felbontani is csak meghatározott helyen lehetett: vagy a hátán, vagy a hasán.

Zsidó ételek voltak még a különböző tésztafélék, a bárhesz – kalács, a csulent – csollent, ejer mecibl [ejer-cibel, Eier mit Zwiebel] – az tojásoshagyma-keverék és az úgynevezett false fis. Ez a false fis azt jelentette, hogy hamis hal. Krumpliból volt csinálva és tojásból, és nem tudom, még miből [A false fis általában darált tyúkhús, apróra vágott hagyma, zsemle, zsír, tojás és különböző fűszerek hozzáadásával készül. – A szerk.]. Ezeket szabad volt enni. Mert megvolt a szabály, hogyha valaki zsidó [ember] tejest evett, akkor nem volt szabad egy félóráig vagy egy óráig húst egyen. Ha húst evett, mondjuk, ebédre, akkor hat órát vagy három órát nem volt szabad egyék tejest [A húst és a tejféléket a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes

ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.]. Voltak olyan ételek, amelyeket parvnak [parve, páros] neveztek. Ilyen volt a [kóser] hal is. Ez után lehetett tejest enni, mert nem számított húsos ételnek. Más ételek nem jutnak eszembe, mert nagyon rég volt, mikor én még kósert ettem [lásd: páros ételek]. A szüleimnél kóser háztartás volt, és tiltották nekünk, hogy tréflit együnk. Egy idő után viszont mi, gyerekek már nem tartottuk be. A nehéz anyagi körülmények miatt 1940 után már a szüleim sem tartották be a kóser étkezést.

Tizenhárom éves korban a zsidó fiúk felnőttnek számítanak, a lányok pedig tizenkét éves korukban. Ez a fiúknál a bár micvó és a leányoknál a bát micvá. A bár micvóra engem egy nálunk lakó jesiva bóher készített fel. Megtanított imádkozni a tfilemmel [lásd: imaszíj (tfilin)]. A tizenhárom éves zsidó gyermek már kellett tudjon tfilemmel imádkozni. A tfilem tulajdonképpen egy, a homlokhoz és a kézhez szíjjal odaerősített négyszögletű kis skatulyából áll. Párhuzamosan ezzel, a szokásos felnőtt imádságokra is tanított. A bár micvókor drását [lásd: dróse] kell tartani. Drásának a templomi szónoklatot hívják. Erre is ő tanított meg engemet. Körülbelül félórányit tarthatott az én templomi beszédem, és arról szólt, hogy mit tanultam, és mit ígérek én a felnőtteknek, a templomba járó zsidóknak: becsületes leszek, megtartom a vallásomat, templomba járok, és nem dolgozom szombaton. Meglehetősen nehéz volt, mert jiddisül kellett elmondani, és én a jiddis nyelvet csak a héderben és a szüleimtől hallottam néha otthon. A barátaimmal már magyarul beszélünk. A bár micvóm alkalmából csupán egy kis családi összejövetel volt, különösebb ünneplés nélkül. Nem hoztak ajándékot. Eljöttek, és inkább apámmal foglalkoztak, vele volt beszélőnivalójuk. A nővéremnek a bát micvája még ennél is szerényebben zajlott le. Elment a templomba és kész, otthon nem is volt semmilyen ünnepség. A lányok bát micváját nem volt szokás megünnepelni Kolozsváron, legalábbis én nem tudok róla.

Na mostan, a leányok nem sokat tanulnak, legalább is nálunk a leánytestvérem nem tanult majdnem semmit, nem is sokat tudott. Én pedig tanultam, mert apám nagyon akarta, és nagyon ragaszkodott ahhoz, hogy tanuljak. Én viszont szerettem futballozni, úszni gyerekkoromban. Már hétéves koromtól sem lehetett engem fékezni sok mindenben. Tizenhárom éves koromban azt mondta apám: „Na fiam, mától kezdve nagykorú vagy, megcsináltuk az ünnepélyt, a szertartásokat, és mától kezdve a bűneidért te felelsz. Énnálam megtanultad, hogy mit kell, mit szabad csinálni, és milyen a zsidó élet. Mostantól kezdve én többet felelősséget semmiért nem vállalok. Eddig köteleztelek, hogy gyere velem a templomba, most már azt csinálsz, amit akarsz.” Egy hét múlva én nem jártam többet templomba. Néha-néha ünnepeken még elmentem, de még ünnepekre sem nagyon jártam már. Sári, a testvérem is már tizennégy éves volt, elment mesterséget tanulni, és aztán többet ő sem ügyelt a vallási előírásokra. Fodrászatot tanult, és hát szombaton volt a legnagyobb forgalom, és lassan ezek a dolgok a családból elmaradtak.

A vallási ünnepekre csak töredékesen emlékszem. Otthon minden nagyobb ünnepet megültünk. A Ros Hásánával kezdem, mert Ros az a fej, a Hásána az az év, és ez az első ünnep az évben. Tulajdonképpen ilyenkor édesanyám is jött a templomba. A nők elkülönítve imádkoztak, de áthallatszott a férfaitól minden, és látni is lehetett a férfiakat [Az ortodox zsinagógában a nők nem vegyülhetnek a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Másra nem emlékszem.

A Ros Hásánát a Jom Kipur követte. A legtöbb zsidó csak e két alkalomkor járt templomba. A Jom Kipur tulajdonképpen a bűnbánat ünnepe. Azon a napon nagybőjt volt. Gyerekek voltunk még, nekünk elég volt, ha tíz óráig böjtöltünk, de ahogy nagyobbak lettünk, úgy egyre hosszabb ideig kellett bírni. Úgyhogy lassan-lassan, tizenhárom éves korunk előtt vagy egy-két évvel már egész nap böjtöltünk, s egész nap a templomban voltunk [A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. – A szerk.]. A Purimra nem emlékszem.

A zsidóknál a húsvétot újévnek is nevezik, mert a zsidók akkortól kezdik számítani az életüket [A Pészahnak valóban több neve van: nevezik a tavasz ünnepének, nevezik a szabadság ünnepének, és nevezik a macesz ünnepének (a Tóra következetesen ennek nevezi). Végül „Pészahnak azért nevezik, mert ez a neve annak az áldozatnak, amelyet Niszan hó 14-én minden családnak be kellett mutatnia. A szó jelentése: elkerülés, s arra a csodára utal, amely az egyiptomi elsőszülöttek halálakor történt Izrael gyermekeivel” – azaz hogy őket elkerülte. Újévnek azonban nem nevezték. Niszan hónapját szokták a Hónapok elejének nevezni az Egyiptomból való kivonulás emlékére, és innen kezdi számlálni a Tóra a hónapokat. (Forrás: A zsidó élet törvényei). – A szerk.]. A húsvét volt az a nap, amikor a zsidók kivonultak Egyiptomból Izraelbe. A családukban a húsvétot addig, ameddig szombaton is nem kezdtünk dolgozni, megünnepeltük, azután aztán többet nem.

A húsvétnak komoly szertartása van. A gyerekek, aki még nem tizenhárom éves, de az után is, mikor már nagy, és már meg is nősült, vallási kötelessége, hogy elmenjen az apjához, és vele tartsa meg a húsvéti ünnepet [A szédereste fontos része a gyermek által feltett szertartásos kérdések megválaszolása. Ez az ideális helyzet a tórai "add tudtára fiadnak" (Exodus/Semot 13,8) vers alapján. Nem kötelezettség, de szokás, hogy a nő gyermekek is a szülőikkel töltik a szédert. – A szerk.] Azt úgy hívják, hogy szédereste. Úgy emlékszem, hogy vacsora előtt a családfő megáldja a gyerekeit. A széder tulajdonképpen abban rejlik, hogy összeül a család. Kenyér nincsen, a lakás ki van tisztítva a kenyértől. Az ünnep előtt a házat meg kell tisztítani a hámectől, hogy ne maradjon kovász a lakásban [lásd: homecolás]. Pászka van kenyér helyett, és az asztal meg van terítve. Az ételek között van sós víz, akkor van egy másik étel, ami alma keverve dióval, s tudom is én, mivel. Ilyenkor, mikor Pészah este van, akkor az a kötelessége a fiúgyermeknek, még ha megnősült is, hogy hazajöjjön, és feltegyen az apjának négy kérdést [má nistáná]. Jiddisül kellett mondani: „Négy kérdést kérdek tehát: Mivel különbözik ez a húsvéti este a többi estétől?” „A pászka is miért pászka?” A második kérdés az, hogy „miért eszünk sósan, és miért eszünk pászkát?”. A harmadik kérdés, hogy „miért ülünk mind kényelmesen?”. A negyedik kérdés, hogy „miért eszünk mindenféle keserű vagy sós, édes ételeket?”. Miután a legnagyobbik fiúgyermek befejezi a kérdéseket, az apja kezdi mesélni, hogy „szolgák voltunk a mi őseinknél” [„Rabszolgái valánk hajdanta Fáraónak Miczrájimban...” (Hagada, 1896-os kiadás, Király Izor fordításában). – A szerk.], és hogy milyen keserves életet éltünk [A négy kérdést a legfiatalabb fiú szokta föltenni az apjának. A kérdések pedig: „Minden más éjjel ehetünk kovászos és kovásztalant, ez éjjel pedig csakis kovásztalant? Minden más éjszaka élvezhetünk bármiféle zöldséget, ma éjjel csupa keserűt? Minden más éjjel nem kell bemártanunk egyszer sem, ez éjjel pedig kétszer is? Máskor lakomázhatunk akár egyenesen ülve, akár neki dőlve, ez éjjel pedig csakis neki dőlve?” (Uo.) – A szerk.]. Hogy tulajdonképpen a zsidók, mikor el kellett menjenek Egyiptomból, és negyven évig kóboroltak, a kivonuláskor gyorsan vették, amijük volt, és csinálták a tésztát. De nem volt idejük, hogy megsüssék azt, és a hátukra vették a lapotyt, és a hátukon sült meg. Elmeséli az egész

zsidóság életét, hogy Mózesnek milyen feladatai voltak ebben az időben, és hogy a zsidók negyven évig gyalogoltak, addig, ameddig az Ábrahámtól megígért földre jutottak. S akkor a családfő külön elmeséli ezeknek a jelentőségét, hogy most mit eszünk, és miért esszük. S akkor aztán mondja, hogy „azért iszunk sós vizet, hogy jusson eszünkbe az az idő, mikor izzadságunk csorgott, és sós volt a leve az izzadságnak”. Akkor, a dió és az alma eszükbe juttatja a zsidóknak azt, hogy milyen életük is volt □ Kappel Zoltán a hároszetre utal, amely a habarcsot jelenti, amellyel a zsidók az egyiptomi építkezéseken dolgoztak. – szerk.□ . Este tizenkét óráig tart, ameddig elmeséli ezeket a dolgokat. Ebből áll az egész húsvét, az első és második estét így ünneplik. A szokás az volt, hogy a pészahi edényeket egy külön ládában tartottuk, és amikor a Pészah elmúlt, azt felvittük a padlásra, és a másik évig le volt lakatolva a láda. Hát ezekre emlékszem.

A Pészahon kívül van még a Sávuo, ez a pünkösdeknek a megfelelője. A pünkösd nem olyan rendkívülien nagy ünnep. Az csak annyiban ünnep, hogy el kell menni a templomba és imádkozni.

A Szukot tulajdonképpen megemlékezés a zsidók negyvenévi barangolásáról. Nyolc napig tart, és ezek a zsidó családok sátrakat készítenek erre az időszakra. Mi is állítottunk sátrat. A díszítésével anyukám foglalkozott. Az apám, úgy emlékszem, hogy kukoricaszárazakat tett össze, és nádat tett fel a tetejére, és beborította. S amikor ezt megcsinálta, édesanyám díszítette ki a falakat. A tojáson két lyukat csinált, egyiket az egyik végére, a másikat a domborúbb felére. Ezen a két lyukon keresztül – kicsi lyukak voltak – kifújta a belsejét a tojásnak. Ezután a tojások oldalát is kilyukasztotta, és madárfigurákat csinált belőle. Színes papírokat hajtogatott össze legyezőformájúra, s ez lett a farka a madárnak. Azt hiszem, kenyérbélből vagy lisztből készített madárfejet, és az lett a madarak feje. Cérnára felfűzte, és ezzel díszítette fel a sátrat. Úgy emlékszem, ilyenkor mindig a sátorban ebédeltünk.

Hanuka ünnepén volt egy trenderlinek nevezett játék. Ez tulajdonképpen a pörgettyű. A trenderlin betűk voltak: a halb, az Háj [Heh] volt, ganz, az G betű volt. Gimelnek nevezték héberül ezt a betűt. És az S betű, az Sien [Sin] volt, a stell. A negyedik betűre már nem emlékszem [A negyedik betű a Nun. – A szerk.]. Ha a pörgettyű a ganznál állt meg, akkor az egész pénzt, ami összegyűlt, elvehette az, aki pörgetett. A halb azt jelentette, hogy csak a felét vehette el. Ha stell volt, akkor viszont kellett pénzt betegyen. Ez egy olyan játék volt, amelyikkel pénzt nyerni is lehetett. Ilyen játékokat játszottunk mi.

Édesanyám nem viselt parókát, sem kendőt, de a vallásos nők viseltek. Én parókát a szomszédasszony nál láttam. A zsidó vallásosoknál a nők kopaszok kellett hogy legyenek. Voltak még a rituális mosdások is. Például akkor, mikor valaki halotthoz nyúlt, kötelező volt a kezét leönteni háromszor. Egyik kezét háromszor és a másik kezét is. Ennyi volt a mosdás, de ezt meg kellett csinálni. Szombaton, mikor templomba mentek, ugyancsak meg kellett mosdani. Ezek mind rituális törvények. A vallásosak betartották, mások tisztábbak voltak, mint a vallásosak, mert azoknak volt fürdőszobájuk és szappanuk is. Édesanyám rendszeresen járt mikvébe is, de természetesen soha nem mesélt magáról a mikvéről.

Itt látom magam előtt majdnem minden nap az Írisz-telepet és a gyerekkori barátaimat. Az utcánkban még négy zsidó család lakott. Volt nekem egy nagybátyám, az Izsák, aki az apámnak volt az öccse. Ott lakott az utcánkban, a velünk szemben lévő oldalon, kicsi szoba-konyhában. Izsák, miután hazajött a katonaságból, megnősült. Kolozsváron nem volt senkije, s akkor az apám segítette. Apám csinálta neki a házat. Volt egy másik, egy pék, ott lakott az is a családjával. A pék

udvarában lakott a harmadik zsidó család, a negyedik pedig mi voltunk.

Azt is meg kell mondjam, hogy nem szabad egy zsidó olyan helyre költözzön, ahol nincs legalább tíz zsidó. Mert annyi zsidóra van szükség ahhoz, hogy istentiszteletet tartsanak [lásd: minján]. Addig nem hallgatja meg az Isten azt, aki imádkozik, csak ha tízen vannak. És ha nincsenek tízen, mondjuk, nem lett meg a tíz, akkor ki kell nyitni a Tórának [a tóraszekrénynek] az ajtaját, hogy a Tóra tartsa a helyét egy embernek. Ha csak nyolcan vannak, akkor egy fát kell tenni a templom bejáratához. Az jelzi, hogyha csak nyolc van, akkor ezt is elfogadja az Isten. Na aztán, a Béla bácsi, az szegény most a „főrabbi” [Müller Benjáminra, a kolozsvári hitközség vallási ügyekért felelős elöljárójára gondol, a Centropa készített vele is interjút – A szerk.], és nagyon sokszor nem vagyunk tízen, és jönnek a rabbik, jönnek kontrollba: „Hát mi van, hát így tartják, hát így történik, hát így vigyáznak az izére, hát ezért veszik a nagy fizetést, elhanyagolják a hitet, hát csúfolkodnak velünk?!” S aztán a Béla sokszor felmérgelődik, s azt mondja a rabbinak: „Idefigyeljen, főrabbi – megmondta nyíltan, azért szeretem én, mert egyenes ember, azt mondja –, ezért nem én vagyok a hibás.” Azt mondja: „Ha maga a főrabbi, akkor vonja felelősségre a Jóistent, ő akarta így, nem én öltem meg a zsidókat. Nincs honnan többet, van három, az egyik beteg, a másik így, úgy, én nem tehetek róla, én nem csinálhatok zsidókat.” Szóval vannak ilyen érdekes, fonák dolgok.

Az Írisz-telepen tizenöt-húsz percre lehetett a zsinagóga vagy imaház a lakásunktól. Ottan vagy tizenketten-tizennégyen mindig összegyűltünk. De nagy területről, mert mi is mentünk vagy tizenöt percet, a túlsó oldalról is jöttek. Ez ott volt a külvárosban, a harmadik-negyedik utcában tőlünk. Az imaház tulajdonképpen egy Neufeld nevű kereskedő házában volt berendezve. Volt egy fűszerüzlete és egy kocsmája, ami jól ment neki, s aztán mindenfelől jöttek a zsidók hozzá, a templomba. Tehenei is voltak, volt vagy húsz tehene, és tejet hordott a zsidóknak. Pénzért persze.

Az imaházunk akkora volt, mint egy kisebb szoba. Padokat tettek, egy padban hat ember fért el egymás mellett. Körülbelül hét pad volt, tehát negyvenkét ember fért be szorosan. De nem jött mindenki. Volt olyan tizenöt ember, akik jöttek hétköznaponként is templomba. Volt még egy asztal, ahol az előimádkozó [kántor] imádkozott, háttal a hívőknek. Azonkívül volt még egy másik asztal, amelyikre a Tórát tették rá, hogy olvassanak belőle minden héten. Az előimádkozó kivette a tóraszekrényből a Tórát, elvitte az asztalhoz, rátette, és olvasott belőle. Hosszú ideig fennállt az imaház, mindaddig, ameddig 1941-ben bejöttek a magyarok. Jött az első törvény a zsidók ellen [Észak-Erdélyt 1940. augusztus 30-án, a második bécsi döntéssel csatolták vissza Magyarországhoz. A zsidótörvényeket azonban majd csak 1941. március 26-27-én terjesztették ki Észak-Erdélyre. Ekkorra már meghozták a második zsidótörvényt is. Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.], s akkor egy magyar ember érkezett, nem tudom, honnan, hogy ellenőrizze a zsidó templomot: hogyan zajlik az imádkozás, nehogy valamit csináljanak a zsidók. Valószínűleg csendőrféle lehetett. S akkor aztán – ez a magyar rendes volt máskülönben – eljött a templomba, neki ez volt a feladata. S akkor én gondoltam, máskülönben is lehettem már tizenhárom-tizennégy éves [Kappel Zoltán 1924-ben született. – A szerk.], hogy én mától kezdve nem megyek a templomba. Én nem megyek, hogy a magyarok leskelődjenek utánam, s nekem úgyszincs türelmem. Máskülönben is, a körülmények olyanok voltak, hogy énnekem már kellett menni dolgozni, és nem tudtam olyan helyre menni dolgozni, ahol szombaton szabadnapom lett volna. Én komolyan vettem a dolgot, elmentem, megpróbáltam, hogy dolgozzak. Ekkor nekem a templom mint olyan megszűnt. Nem jártam többet rendszeresen.

Én nem nagyon néztem ki zsidónak, és nagyon jó barátságban voltam a keresztény szomszédokkal. Sőt én nyolc-kilenc éves koromban futballcsapatot is csináltam. A futballcsapatban volt két román fiú és én. Volt még két zsidó fiú egy másik családból. Na még azok is eljöttek a csapatba, és csináltam egy futballcsapatot. Egészen tizenhat-tizenhét éves koromig működött, főként magyar fiúkból állt. Külön bajnokságban nem vettünk részt, viszont gyakran szerveztünk utcák közötti mérkőzéseket. Nagyon sok hasonló csapat volt. Gyerekcsapat voltunk, nem volt felszerelésünk sem. A végén két katolikus fiút el is vittek tőlünk egy erősebb csapathoz, a Kolpinghoz, ahol már dresszük is volt a játékosoknak. A Kolping a Katolikus Legényegylet csapata volt. Jó barátom volt mind a kettő. Gábor Bélának hívták az egyiket, szegény, hastífuszban halt meg, tizennyolc éves korában. A másikat nem tudom, ki volt.

Kirándulni nem jártunk a családdal. A szomszédból eljöttek az asszonyok néha anyámhoz, ez volt minden kapcsolat. Főleg a péknek a felesége járt hozzánk. Az minden szombaton összehívta az asszonyokat, azt a három-négy zsidó asszonyt, aki volt, s elővette az imakönyvet, és tanította őket, megbeszéltek dolgokat. Addig, ameddig ez a nő nem került oda a pék férjével együtt, addig ilyent nem csinált anyám, nem járt másokhoz, vagy másokat nem hívott össze. Később, még a háború előtt a pék és a családja elment Palesztinába.

Nálunk nem volt neológ senki, és apám is ragaszkodott az ortodoxiához. Nekem tetszett volna, hogy áttérjek neológiának, mert világiasabb, modernebb volt. Az apám nem viselt szakállat, s a testvérei közül egyik se, nagyapám viszont igen. Gyerekkoromban vagányságból, azt hiszem, és mert tetszett nekem, hogy másnak van pajesze, a fodrásznál én is pajeszt hagytam. Hat-hét éves lehettem ekkor, és egyedül engedtek el a fodrászatra. A fodrász zsidó volt, Orhán Dezsőnek hívták, és hozzánk közel lakott. Mondtam a fodrásznak, hogy „tessék hagyni nekem pajeszt”. „Kérlek szépen”, válaszolt, és megnyírt kopaszra, a fülemnél pedig pajeszt hagyott. Amikor hazamentem, apu visszazavart: „Azonnal vágasd le, ne csinálj cirkuszt!” Visszamentem, és levágattam. Azután soha nem viseltem pajeszt, az unokatestvéreim, Kappel Samu fiai viszont igen.

Engem először is a zsidó iskolába íratnak be. Az Írisz-telepen laktunk, és legalább majdnem egy jó fél órát kellett menjek az iskoláig. Az iskola a Papp utcai templomhoz volt közel. Ez egy ortodox zsidó templom volt, és az iskola is oda tartozott a hitközséghez. Az iskola hivatalos iskola volt: délelőtt a román elemi oktatás szerint jártunk, délután pedig a vallási iskolát jártuk. Ez mind ugyanabban az épületben volt, és egy volt az igazgatójuk is. Négy-öt osztályos elemi lehetett, minden évfolyamnak külön hittanórája volt.

A délutáni iskolában az ábécével kezdtük, az alef bajsszal א alef-bész . Így hívják héberül az ábécét. Mikor iskolába kezdtem járni, én már jól tudtam ezeket, mert engem már négyéves koromtól otthon taníttatott apám. Hozott egy pasast hozzánk, aki odajárt templomba az Írisz-telepi imaházba. Ez egy tizennyolc éves férfi volt, Grosznak hívták. Eljött Kolozsvárra valahonnan, nem tudom, honnan, és itt élt. És itt beszélt mindenféléről a zsidóknak, vallásról főleg, amiért mindenhol adtak neki egy napig ellátást. És mi is adtunk egy napot neki, majd egy darabig nálunk is lakott. Cserében tanított engem, s azonkívül ő evett napokat más zsidó családoknál. Reggel felkelt, s akkor két órát velem foglalkozott, majd este, mielőtt lefeküdt, megint velem foglalkozott. Addig lakott nálunk, ameddig elvitték katonának a román hadseregbe. Én lehettem akkor már vagy hat-hét éves, s akkor már aztán következett az iskola. Vele teljesen megszakadt a kapcsolat, utána nem találkoztunk. Mindenesetre nagyon könnyű volt nekem az iskola. Mások akkor kezdték tanulni

a betűket, és én már sok mindent tudtam.

Délután csak kimondottan vallási oktatás folyt, kiegészítve héber nyelvvel. Bibliai történeteket tanultunk, megtanultuk az ünnepeink jelentőségét. Például megmagyarázták, hogy mi az a Ros Hásáná, milyen kötelességei vannak a zsidónak évente. Át kell gondolni azokat a dolgokat, amiken keresztülment, és a hibákat, amiket elkövetett, és minden embertől köteles bocsánatot kérni, akikkel szemben az évben hibázott. Azt tartják, hogy nem az Isten kell megbocsásson, hanem az, akit megbántottál. Ez a zsidóknál szokás is volt, hogy összevesztek, s aztán várták, hogy jöjjön a Ros Hásáná, hogy kérjenek bocsánatot egymástól. Ez nekem nagyon tetszett, hogy ilyen érdekes formái vannak a vallásnak. Én nem is bántottam meg nagyon senkit. Azért mégis mondtam ott benn a templomban imát, hogy bocsásson meg a jó Isten, hogyha valakit megbántottam. És tőlem sem kért bocsánatot senki se, és nem is voltam olyan helyzetben, hogy kelljen [A Ros Hásáná és a Jom Kipur közötti tíz nap a bűnbánat tíz napja. Ezeken a napokon nem csak az imákban vannak bűnbánó betoldások, hanem meg is kell keresni azt, akit megbántottunk, és bocsánatát kérni. Legkésőbb a Jom Kipur előtti napon. – A szerk.].

A vallástanáiraik között volt egy Goldner nevezetű nagyon jó modorú ember. Volt egy Fuchs, annak már felsőfokú tudása volt. Akkor volt egy Marmorstein tanító, akinek az udvarában laktunk a Galamb utcában. Az is ott tanított a héderben. Akkor volt egy vörös szakállú Kepecs, és Goldnernél is tanultam. Goldnerrel kezdtük a tanulást, neki volt a legalacsonyabb végzettsége. Engemet az első félévben már Goldner átadott, és átkerültem egy Sámuel nevezetűhöz. Sámuel, aki látta, hogy jól haladok a tanulással, egy óra múlva átadott a magasabb szinten oktató Kepecsnek. Ez a Kepecs egy olyan rebbe volt, aki már felsőfokú iskolát csinált. Kényelmes ember volt, és sokszor elaludt az órákon. Nekünk meg jól esett, hogy elalszik, és nem kell hogy tanuljunk. Hatalmas zajt csináltunk mindig, de úgy is aludt. S ettől kezdve elment a kedvem a tanulástól, de azért tanultam én tovább, ameddig kellett. Különben sajnáltam, hogy elkerültem a Goldnertől, őt nagyon szerettem.

A hétéves elemi iskola után elmentem szakiskolába. Akkor tanultam meg a mesterségem. Román fémipari tanonciskola volt. Három évet jártam oda, és a három év után aztán felszabadultam. Ekkor már, 1941-ben, magyar világ volt. A Vasipari Részvénytársaságnál dolgoztam, egészen, ameddig jött a deportálás. Voltak magyar, zsidó és román osztálytársaim is, vegyesen.

Volt nekem egy velem egyidős barátom ottan, egy román. Azért volt barátom, mert egy gyárban dolgoztunk. Nagyon erős pasas volt, és verekedős. A szülei nem Kolozsváron éltek, ő egy inasotthonban lakott. Ebben az időben nagyon sokan jöttek be faluról, és abban az otthonban laktak mind. Közülük sokan legionar □ legionárius □ kölykök voltak, és ő is az lett. Verekedni szeretett, s aztán mikor jöttek ki a zsidók az iskolából este, akkor aztán a kapunál megvárták őket, és nagy verekedések voltak. Majdnem mindig megverték őket. Na de aztán egy időben kiderült, hogy én is zsidó vagyok, nem nagyon dicsekedtem vele. S egyszer meg akartak verni, s akkor odajött ő, hogy „Te, hogyha kezet teszel rá, aztán nem tudom, mi lesz veled”. Ezzel megúsztam a verést is, és már többet engem nem is bántottak, nem is foglalkoztak velem. Akkor jöttek a magyarok is □ Lásd: „Magyar idők” (1940–1944) □ . Megcsinálták nekem az ellenőrző könyvecskémet. Valószínűleg tévedésből – mert az Isten nagyon velem volt végig, akármilyen kommunista is voltam egész életemben, hittem az Istenben –, véletlenül beírták, hogy református vagyok. Na most már a helyzet az volt, hogy mikor mentünk hittanórára, a kapunál be kellett mutatni az ellenőrzőt. Én miután református lettem véletlenül, a rabbi és a református pap is

ugyanabban az órában tanították a hittant. S akkor nem volt problémám a hiányzással. Sajnos elvesztettem az ellenőrző könyvem, amikor a legnagyobb szükségem lett volna rája, hogy mutassam meg, hogy nem vagyok zsidó, hanem református vagyok. Ha az a könyvem meglelt volna, megszöktem volna nagyon hamar a munkaszolgálat alól.

Kérem szépen, a leventeoktatás [lásd: Levente-mozgalom] már megkezdődött a szakiskolában. Nekem véletlenül egy nagyon rendes tanárom volt, Studicska Nándornak hívták. Jó, mutatós, rendes, becsületes ember volt. Először be akart vinni a kórusba, de mondtam, hogy nekem nincs hangom, zenehallásom sincs. Jöjjenek el öt órára, és akkor elmentem. Belátta, hogy nem oda való vagyok. Akkor eltelt vagy egy hónap, kettő, és akkor megint mutatott nekem valami képeket. Mutatta, hogy ő Temesváron, ahol volt eddig, ottan csinált egy gőzmozdonyt a segédfiúkkal. Hajlandó vagyok-e egy hasonló mozdonynál segíteni? Hogyne. Na azt mondja, igen, akkor ő beszél a gyárral, ahol dolgozok, ad nekem rajzokat is, anyagot is, ha kell. Menjek be hozzá a műhelybe, és akkor megbeszéljük azt, hogy milyen dolgokat bíz rám. Az összes esztergályos munkát én végeztem a mozdonyon. Volt képem is róla, de azóta ki tudja, hol lehet. Voltunk összesen vagy nyolcan-tízen, akik csináltuk a mozdonyt: lakatosok, hegesztők, bádigosok, esztergályos voltam én egyedül. Na és aztán olyan mozdonyt csináltunk, hogy mikor bevégeztük, akkor készítettünk egy nagy tablót a mozdonnyal, akik kollaboráltunk.

Mikor hazajöttem, a háború után a belügynél [Belügyminisztériumnál] dolgoztam. Erről nem szívesen mesélek. Valahogy tudomást szereztem arról, hogy Studicska Nándor nyilas. Na és aztán egyszer hagytam ezt a fülem mellett elmenni, másodszor is. Nem volt nyilas, tudtam én. Aztán elmentem a parancsnokhoz. Megmondtam, kérem, énnekem tanárom volt ez az ember, rendkívül jó szakember volt, és nagyon becsületes ember, nem az, akinek mondják. Valaki ellensége van neki. Megmutatták a képét. „Ez az?” Mondom, „Ez az”. Azt mondja, menjek és nézzem meg, mert ez az, akit ők mondanak, ez le van verifikálva [le van ellenőrizve], biztos, hogy nyilas. Hát mit csináljak, elmentem az iskolába, és amikor elmentem az igazgatósághoz, láttam, hogy a tabló még ott van, és én is rajta vagyok. Bemegyek, mikor megláttam Studicska Nándort, hát majdnem összeestem, de azért odamentem. Nekem nem lehet beadni, hogy ez nyilas lett volna, olyan rendes ember volt, s én beleláttam a lelkébe. S odamegyek, köszönök neki, és olyan kedvesen fogad. „Tanár úr, kérem, ösmer engemet, emlékszik reám?” Azt mondja nekem: „Én nem emlékszem magára, mert összetéveszt engem valakivel.” Mondom: „Hogyhogy, tanár úr, hát diákja voltam?!” Azt mondja: „Az öcsémmel.” Nos, akkor tudtam meg, hogy ez tényleg nyilas, és ő nem az, akit én akartam védeni. Az én tanárom keresztnévére pedig rosszul emlékeztem. Na és akkor még beszéltem vele, és érdeklődtem, hogy hogy van, és mondtam neki, hogy azon a tablón, ami kint van, azon én is rajta vagyok stb. Beszéltem, és elmentem a belügyhöz. Megmondtam, hogy igazuk van, mert nem ő az én tanárom. Csak azért védtem, mert azt hittem, hogy az én tanáromról volt szó.

A tanárom, Studicska leventeőr volt. Amikor levente voltam, a zsidókkal ő foglalkozott. Az olyan rendes, becsületes ember volt, de megbízták ezzel a feladattal, és elvégezte. Kivitt minket a Hójjába dolgozni, de nem csinált velünk semmit [A Hója 500 m magas, erdő borította domb Kolozsvár nyugati szélén. – A szerk.]. Segéd voltam, és akkor kellett járni hetenként gyakorlatra, szolgálatra. Ez olyan fél katonaság volt, premilitárok voltunk. A zsidókat aztán a magyarok különválasztották, és munkára vitték őket. Odajártam minden héten egy napot. Segéd voltam, szombati napon jártam dolgozni, a leventeoktatás helyett mint munkaszolgálatos. Ez tartott addig,

ameddig megkezdődött a gettózás.

A Hóujában csináltunk egy sípályát. Emlékszem, egyszer egy fa kidőlt, miközben dolgoztunk. Mind széjjelszaladtunk. De az egyikre ráesett, és az meg is halt, úgyhogy ez maradt az eszemben. Azonkívül még nemcsak ezt csináltuk, ameddig ott voltam, hanem a város fellegvári oldalát is mi raktuk rendbe [Fellegvár – Kolozsvár belterületén, a belvároshoz közel eső domb. A dombon eredetileg, a 18. században erődítmény állt. – A szerk.]. Ottan földcsuszamlások voltak, és ottan is csomó ház eldőlt. Na oda is elvittek, hogy a környéket tegyük rendbe, a romokat takarítsuk el. Mikor ez is megvolt, akkor elmentünk a mai sportcsarnok környékére dolgozni. Ottan dolgoztam a legtöbbet. Itt más parancsnokunk volt, Barthának nevezték. Már nem csak fiatalok voltak, hanem a kolozsvári zsidóság majdnem ötven százaléka itt dolgozott. Csak a parancsnokok voltak keresztények.

Ez a Bartha nagyon korrekt ember volt. Az emberek nem nagyon akartak dolgozni, mindenki lógott. Megmondta, hogy nem tudom, hány taliga földet kell egy személynek elhordania naponta, és utána az mehet haza. Hát, sok volt, most már nem emlékszem. Talán harminc talicskát kellett vinni, elég hosszú helyen. A Sportcsarnok melletti részt, mondhatnám, hogy a zsidó fiúk csinálták. Gödrös, rossz út volt egészen a Babeş park bejáratáig. És ott, a Szamos-parton, a Malomárok melletti részen dolgoztunk 1943-ban [A kolozsvári Malomárok a Kis-Szamos mesterségesen kialakított ága. A város nyugati részének szélén ágazik el a Kis-Szamosból, és a keleti külvárosnál tér vissza a folyóba. – A szerk.]. A fiúk is, akik lapátoltak, lógtak. Én a talicskát választottam magamnak, pedig nem határozták meg, hogy ki mit csináljon. De akik lapátoltak, azok is majdnem semmit sem csináltak, nagyon lusták voltak. Én azok között voltam, akik be is fejezték egy óra alatt a munkát. Mindig, amikor már félig töltötték a talicskámat, akkor mondtam, hogy jó, elég. Így nagyon gyorsan el tudtam vinni annyi talicska földet, amennyit kellett. A másik szombaton, amikor ismét mentünk, akkor is szaladgáltunk gyorsan a félig töltött talicskával, de a Bartha ott ült a közelben, és vagy két fiúval beszélgetett. Láttam, hogy szaladok oda és vissza. Azt mondja az egyik lapátoló, hogy „Fiú, várjál, töltsük meg a talicskádat, mert figyel Bartha!”. Megtöltötték a talicskámat, és azzal is szaladtam, s mikor odaértem, megállított. Megnézi, „Jól van, mehatsz”. De azt nem mondtam, hogy ez az első talicska, ami tele van. Tovább szaladtam, s aztán két óra múlva most is hazamentem. A többiek még déli tizenkét órakor ott voltak, mert nem igyekeztek. Kevesen igyekeztek, hogy menjenek haza hamarabb. Hát voltak ötön-haton, több nem volt, azok úgy tizenegy órára befejezték. Volt egy leányka, akinek udvaroltam. Igyekeztem elmenni, hogy ne ottan veszítsem az időm.

Zsidó leánykának udvaroltam. Futóbajnoknő volt Kolozsvárt. Úgy hívták, hogy Breimon Gizi, és szegényke, 1943-ban meghalt, tüdőgyulladásban. A Haggibornál futott. Nagyon-nagyon jól futott sokáig, de gyenge és éhes családból származott. A szülei nem tudták táplálni, ahogy kellett volna, s gyenge volt. Én még udvaroltam neki betegen is, úgyhogy a temetésén is egész végig ott voltam.

Úgy emlékszem, valamelyik tánciskolában ismerkedtünk meg Gizivel. Kolozsváron több ilyen iskola is működött. Wieder Olga tánciskolájába főként zsidó társaság járt. Akkor volt egy Meister Sári tánctanár, ugyancsak zsidó. Volt a Horváth Elza, az magyar tánctanár volt. Oda is jártam elég sokat. Én jártam vagy három-négy tánciskolába. Nem rendszeresen jártam, hanem alkalmakként. Néha rendeztek koszorúestéknek nevezett táncestélyeket is. Jámbor bácsihoz is jártam, aki híres öreg tánctanár volt. Jámbor bácsi nem volt zsidó, keresztény volt. A Posta háta mögött volt a

tánciskolája, az Óvárban. Úgy hívták azt a helyet, hogy Óvár. És szegény, mindig kihúzta magát. De a fekete kabátja már barna volt az elkopástól. Nála meg kellett tanulni nem csak a rendes tangót, foxtrotot, hanem még a régi francia négyest is, amit már nem járt senki. Annál tanult édesanyám is táncolni, a nővérem is oda járt, és én is nála tanultam meg. Én már tizenhárom éves koromban mentem a nővéremmel és édesanyámmal, aki a nővéremet gardírozta. Én nagyon szerettem táncolni.

Én a zsidó életbe nem nagyon kapcsolódtam bele fiatalkoromban. A cionisták ellen sem volt kifogásom. Elmentem egypárszor a rendezvényeikre, de valahogy nem tetszett nekem a dolog. Sőt, az apám is haragudott, tiltott tőle. Azt mondta: „Ide figyelj, fiam, minek kell neked cionistának lenni? A cionizmus azt hirdeti, hogy munkára nevel. Te dolgozol. Téged nem kell megnevelni a munkához, megnevelnek ott, ahol dolgozol. De ha te dolgozol, és megtanulod a mesterségedet jól, akkor megélsz itt is, nem kell neked elmenni Palesztinába.” Nem tiltott, de ez volt a nézete.

Az édesapám magyarnak tartotta magát, mint olyan. Az első világháborúban ő a székely hadosztálynál volt toborzó, s mint ilyen jó magyarnak tartotta magát. És emlékszem, a két világháború között volt, mikor el voltunk adósodva, és lefoglalták a házból a bútorokat, mindent. De volt két képünk: „A szabadságharcosok”, gyönyörű szép kép volt, és a „Pusztai fiai”. Azt mondta a szegény apám annak idején: „Fiam, vigyék el az egész házat, de ezt a két képet nem hagyom, azért megharcoltam.” Szóval, jó magyar érzésű ember volt. És bejöttek 1940-ben a magyarok, negyven szeptemberében. Másnap apámat felkeresték a barátai, kollégái, akikkel együtt volt a fronton, s elmentek, és már harmadnap beállt szolgálatba mint tűzharcos. Elismerték az érdemeit is, piros-fehér-zöld karszalaggal csinálta a rendfenntartási szolgálatot. Ez tartott 1940 végéig, amikor már volt rendes rendfenntartás, és nem volt tovább szükség a tűzharcosokra. De apám annak tartotta magát utolsó pillanatig □ 1940. szeptember és november között a Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben katonai közigazgatás működött. Ezt váltotta fel 1940. november végén a polgári közigazgatás. – A szerk.□ .

A valóság az, hogy a kommunizmus ellen harcolt, ő toborzott katonákat a magyarországi kommün ellen. Apámmal nem beszéltem erről, később sem, mikor hazajött a munkatáborból, 1944-ben. Én erről tudtam, hallgattam is vele, mert baj csináltam volna neki a kommunizmus alatt. Szegény, ült börtönben a fasiszmus alatt [1943-ban], mostan mit kezdjek én itten vele, hogy a kommunizmus alatt a kommunisták is a börtönbe rakják? Apám valahogy nem szerette a kommunizmust. Azt mondta annak idején is, hogy a kommunisták lusta munkakerülők, csavargók, sztrájkolni akarnak, de dolgozni nem. Apám szeretett dolgozni, kemény kezű ember volt, és én a hatása alatt valahogy így könyveltem el a kommunistákat mindaddig, amíg munkaszolgálatos nem lettem. Na ottan kerültem aztán kapcsolatba olyan zsidókkal, akik kommunisták voltak, sőt már ottan beszerveztek a pártba.

1944-ben a pékségünket bérlő keresztény pék felesége feljelentette a szüleimet, hogy kommunisták. A pék rendes volt, a felesége volt a rossz. Meg akarták szerezni a pékségünket. Hát, apám nem szerette a kommunistákat. Annyi kapcsolata volt velük, hogy segített egy nyolctagú zsidó családon. A szomszédunkban laktak, Mihályéknak hívták őket. Volt egy kommunista fiuk. Az a fiú dobott be sokszor reggelenként, amikor ment dolgozni, egy-egy röpcédulát a kertünkbe. És akkor az apám még mondta is nekem: „Menj, fiam, hozd el, mert beviszik a börtönbe, ha ilyesmiket csinál.” Nem olvastam el, mi volt a röpcédulákra írva. Nem kézzel írt cédula volt, hanem olyan

sapirogánnal lehúzott dolog volt. Az írás összemosódott, nem volt egy rendes dolog, olyan, ami eredményre vezessen. Apám elnézte ezt nekik, és segítette ezt a családot. Nem csinált belőlük grófokat, de tudta, kicsi gyerekek vannak, és adott néha kenyeret. Az apjuk itt hagyta az anyjukat nyolc gyerekkel, és elment Amerikába, és aztán nem jelentkezett többé.

A pék felesége azt vallotta, hogy hallotta apámat anyámmal beszélni kommunista dolgokról. Apám csinálta a kérvényeket fel a kúriához. Semmilyen meghallgatásra nem került sor. Leveleket írt olyan személyeknek, akik tisztak voltak annak idején a székely hadosztályban, Pesten. Sehonnan nem kapott választ. Hat vagy nyolc hónapot kaptak mind a ketten, Kolozsváron voltak bezárva. Én meg is látogattam őket kétszer is, és ottan is rendkívül rendes emberekkel találkoztam. Mert például azt történt, hogy szabályosan egyszer egy hónapban engedtek látogatni egy személyt. A testvéremmel ketten mentünk el, és kettőnket is beengedtek. Anyámat a román Opera mellett tartották fogva, ott volt a börtön. Apámat kivitték munkára. A téglagyár környékén valahol volt egy nagy terület, és oda vitték ki a rabokat földmunkára. Este sem mentek vissza a börtönbe, hanem ott laktak valahol a téglagyár mellett. Messze volt egy kicsit, oda kellett menni látogatni. Mi a testvéremmel itthon voltunk. Én még dolgoztam mint esztergályos, a testvérem dolgozott mint fodrásznő, és vagy három hónapig volt ez, hogy mi, ketten nyomorogtunk.

A helyzet az volt, hogy őket, azt hiszem, 1943 novemberében ítélték el. És körülbelül 1944 júniusában járt volna le a büntetésük. Májusban volt vége a deportálásnak, a gettó felszámolásának, és azután körülbelül egy hónapra rá szabadultak. Akkor már nem volt deportálás, és elvitték anyámat Pestre, a gettóba. Apámat pedig Mosonmagyaróvárra vitték munkatáborba. Ott egy olyan alakulat volt, ami le volt tartóztatva, és fogva tartották őket. Tulajdonképpen ezáltal szabadultak meg Auschwitztól és a haláltól. Én a sorsukról semmit sem tudtam, mert közben engem elvittek Csepelre. Csak miután hazajöttem, akkor mesélték el, hogy mi történt velük.

Apám nem sokat mesélt az életének erről az időszakáról. Talán annyit mondott, hogy egyszer megkérdezték tőle, hogy zsidó vagy nem zsidó, s ezt letagadta. Kérdezték, hogy a Hiszekegyet tudja-e [Minden bizonnyal a „Magyar Hiszekegy” nevű irredenta versről van szó, és nem az Apostoli Hitvallásról. Lásd: irredentizmus. – A szerk.]. És azt válaszolta apám, hogy még a Talpra magyart is [Petőfi Sándor „Nemzeti dal” című versének kezdősora. – A szerk.]. Édesanyám sem sokat mesélt, csak annyit, hogy a pesti gettóban a fiatalok nagyon rendesek voltak vele, és segítették.

Már jött a deportálás, már gyűjtötték a zsidókat össze, és reggel kilenc óráig nem volt szabad otthonról elmenni. Én mégis elmentem dolgozni a hadiüzembe. Esztergályosként dolgoztam. A hadiüzemből nem lehetett késni. Gondoltam, elmegyek, és ha azok szólnak, akkor majd többet nem fogok menni, csak mikor hívnak. Ezzel a gondolattal dolgoztam egy hónapig, ameddig oda került a dolog, hogy egyszer a mesterem odajött, és azt mondja nekem, hogy hallja, viszik a zsidókat, és ő úgy gondolja, jobb volna, ha hazamennék. Nem mondott többet semmit, hogy holnap se jöjjenek, egyszerűen hazaküldött. Tízpercnnyire laktam a munkahelyemtől. Amikor beértem az utcánkba, láttam, hogy a szomszédunk közelben játszó nyolc-kilenc éves gyerekét megállította két férfi, és megkérdezték: „Kisfiam, nem tudod, hol lakik Kappel Zoltán?” És én vagy négy méterre voltam a hátuk mögött, a gyerek nem is vett észre, s akkor ő azt mondja, hogy megmutatja, hogy hol lakik. Én akkor megijedtem, nem tudtam, kik az illetők, bementek az udvarunkba. Én igyekeztem utánuk menni, de nem tudtam semmiről. Mi ekkor már csak ketten voltunk a nővéremmel a lakásban, mert a szüleink börtönben ültek. Mikor beléptem, az egyik illető

megkérdezte, hogy honnan jövök. Mondom: „Kérem, hadiüzemben dolgozom, és hazaküldtek, de nem tudom, miért.” Akkor jöttem rá én, hogy a gyárból ezért küldtek haza engem, mert megkezdődött a gettósítás. Na és akkor annyit mondtak a testvéremnek, csináljon magának egy csomagot, nem tudom, mennyi időre, és mit lehet benne vinni, és viszik a gettóba. Így szedték össze az embereket, mindenfelől, egyszerre. Mikor elintézték a nővéremet, akkor azt mondja az egyik nekem: „Idefigyelsen, kérem, maga mint pótolhatatlan munkás, fel van mentve a deportálás alól. Mondja meg, melyik lakást akarja, a szüleiét vagy a testvériét?” Azt mondja erre a nővérem, aki olyan huszonegy-huszonkét éves lehetett, „Zoli, válaszd az én lakásomat”. Igen, mert neki be volt rendezve a lakása. Férjhez akart menni. Be volt már bútorozva minden, idő kérdése volt már, mikor megy férjhez. Akkor én a nővérem lakását választottam. „Na kérem, ha ezt választja, akkor a másikat lepecsételjük.”

Egy másik mellékutcában volt a gyülekező. Nyolc-tíz zsidó családot láttam ládákkal, zsákokkal várakozni. A gyülekezőhelyről a téglagyárhoz irányítottak. Megkértem a csendőröket, hogy engedjék meg, kísérem el a nővéremet a téglagyárig, és vihessem a csomagját. Vagy harminc méterre a gettó előtt volt egy patak. Amikor odaértünk, azt mondja nekem az illető: „Na idefigyelsen, ha még egy lépést tesz, akkor maga is bejön.” Elbúcsúztam Sárítól, a testvéremtől, átadtam a csomagot neki, és hazamentem a nővérem lakásába.

Májusban megkaptam a behívót Nagybányára. Mikor én elmentem munkaszolgálatra, akkor a szüleim itt voltak még a börtönben, Kolozsváron. Elmentem kihallgatásra, hogy SAS behívót kaptam □ Névre szóló katonai behívóparancs, nevét a „Siess, Azonnal, Sürgős” szavak kezdőbetűi alapján kapta. – A szerk.□ , és el akarok búcsúzni édesanyámtól. Ezért el kellett menjek a törvényszékre, nem tudom, milyen parancsnokhoz. Ekkor a testvérem már benn volt a gettóban. Azt mondták, hogy menjek fel, nem tudom, hova, kihallgatásra. Bementem, és jelentkeztem ottan szabályosan, és mondom a parancsnoknak: „Kérem szépen, Kappel Zoltánnak hívnak, édesapám, Kappel Móric el van ítélve, és én édesanyámat akarnám csak meglátogatni, mert édesapámhoz már nem tudok elmenni. Erre szeretném megkérni a parancsnok urat, hogy megengedje.” „Nem lehet.” S akkor egy titkárnő vagy mi volt, egy gépelő nő, azt mondta felháborodva a parancsnoknak: „Hogy lehet ennyire embertelen?!” A parancsnok erre megengedte, hogy meglátogassam. Bevittek egy terembe. Bejött édesanyám, elbúcsúztam tőle, ahogy lehetett. Keveset tudtunk beszélni: „Anyukám, drága, nézd, Sárít elvitték, én pedig megyek Nagybányára.” Anyukám nem sírt, nem lármázott, visszament szépen.

Nagybányán aztán betettek egy műszaki századba, kiválasztottak, és elküldtek a Weiss Manfréd repülőgépgyárba, Csepelre dolgozni mint esztergályost [lásd: Csepel Művek]. Együtt dolgoztam a keresztény munkásokkal, és nagyon hamar sokra becsültek engem ottan. Olyan rendes emberek voltak, hogy hoztak ebédet nekem, mert mi, munkaszolgálatosok gyengén ebédeltünk. Ők kávéházban ebédeltek. Átadták nekem az ebédjegyet, és én kaptam arra a cédulára ennivalót. A munkások teljesítményre kapták a fizetést, és a mesterem hagyta, hogy az általam készített darabokat átadjam azoknak a munkásoknak, akiknek megfizetik. A munkások sem akarták ingyen elvenni tőlem, ezért adtak ebédcédulát. És akkor jól ebédeltem egy darabig.

A mestert Pertz bácsinak hívták, egy öregember volt. Hozott még ő is nekem otthonról paradicsomot. S azt mondta nekem: „Zolkó, az én fiam Kolozsvárt csinálja a katonaságot. Ha ő is ilyen emberekre találna, mint én vagyok, nagyon örvidenék neki.” Légiriadó volt, azt mondta:

„Menjen fel a padlásra, bújjon el ottan.” Mert zsidónak nem lehetett bemenni a bunkerbe, az óvóhelyre. Volt olyan eset is, hogy légiriadókor bevittek a pincébe, a fürdőbe, és ott rejtettek el. Naponta bombáztak minket, hiszen repülőgépgyár volt, és nem voltunk védve. És ez az ember, ez a Pertz bácsi rendkívülien viselkedett velem.

Egy alkalommal pékeket kerestek, és én éhes voltam, és jelentkeztem. Persze annak ellenére, hogy apám pék volt, én semmit nem értettem a szakmához. Szerencsém volt egy rendes emberrel, hogy elvett nem tudom, mennyit a lisztből, és cserében megcsinálta nekem olyan szépen a buktákat, hogy csak. Mikor kész voltak, jelentettem, hogy végeztem. Mondtam, hogy elrontottam egy kicsit, de azért meg lehet enni. „Jaj – azt mondja a parancsnok –, akkor bemész a börtönbe!” De mikor levették a ponyvát a buktákról, és látták, hogy gyönyörű szép, akkor azt mondtam, amit nekem mondtak a pékségben: „Ha én ismertem volna a kályhát, kemencét, akkor sokkal szebb lett volna. Mert kellett volna ismerni, de hát én először voltam ottan.” Megdicsértek. Pünkösöd volt, azt hiszem, oda kellett a bukta. De többet nem kellett.

Még a körletben voltam, 1944 nyarán, amikor kaptam egy levelezőlapot, és mikor ránéztem, láttam, hogy az anyámnak szépen vonalazott írása. S akkor írja nekem, hogy „Kiszabadultam, én is, apád is jól vagyunk. Én gettóban vagyok, Pesten, édesapád Mosonmagyaróváron van”. Nem tudtam többet róluk, ameddig haza nem jöttem. Csepelen nem volt kimenőnk, nem is próbáltam megkeresni az édesanyámat. Kérni ilyesmit nem lehetett. Rendkívül ritkán körbemehettünk a Duna partján. Vasárnaponként megengedték, hogy mi is menjünk a Duna-partra, külön helyre megfürödni. Futballozhattunk is. Ennyit engedtek vasárnaponként, délután.

Naponta bombázták a gyárat, mi, zsidók pedig a pincében levő fürdőben bújtunk el, mert a bunkerbe nem engedtek le. Egy napon nagyon erősen bombáztak, és úgy éreztük, mintha felemelkedett volna a föld velünk. Mind közelebb és közelebb estek a bombák, és vártuk, hogy mikor esik a nyakunkba. Ez idegileg az embert nagyon megviseli. Voltak zsidó fiúk, akik nagyon gyámoltalanok voltak, és voltak, akiknek családjuk volt és gyerekük is. Egyre csak mondták, hogy „Jaj, Istenem, jaj, Istenem, meneküljünk!”. Sokan sírtak. Én is nagyon ki voltam magammal, én sem voltam nagyon bátor, nem is lehetett ilyenkor az ember nagyon bátor. De volt egy, akinek felesége és gyereke volt, akiről nem tudott semmit. Mindig, amikor robbant, akkor belém kapaszkodott, s a gyerekeit és a feleségét siratta. S engem ez úgy feldühített, hogy ránéztem, és elküldtem az édesanyjába: „Ne legyél ilyen szar, gyámoltalan zsidó, hát mit vesztel te? Hát meg fogsz halni, de legalább nem fogsz így állni, né, ahogy most állsz te, hogy kacagjon rajtad valaki, hogy gyámoltalan zsidó vagy. Fogd be a szád, ne böggél!” S nem telt el vagy félóra, már vége volt a légiriadónak.

Jött egy keresztény légoltalmis pasas, aki ilyenkor az óvóhelyeken rendezte a dolgokat. Odajött, gránát nála, rendesen felöltözve mint óvó. Bejött oda hozzánk. Azt mondja, „Uraim, hallgassanak meg. Jöttem, senkit sem kötelezek semmire”. Egy önkéntest kért, mert a gyár egyik házbunkerét eltalálták. Négyemeletes masszív betonépület volt. Az történt, hogy gyújtóbombákat dobtak köréje, és égtek a bombák, valami meg is gyúlt ottan. Minden ilyen bunkernek volt külön egy szellőzőnyílása. Ennek az egyik részén volt egy szolgálatos, aki abban az esetben, ha megszűnt az áram, kézzel hajtotta a ventilátort. Szívták be a levegőt, és mikor a gyújtóbombák meggyúltak, akkor a füst mind bement a bunkerbe. Az emberek pedig nem kaptak levegőt, és minden égett körülöttük. És akkor jött ez a légoltalmis, hogy annyi ember van ottan, és nincs levegőjük.

Jelentkezzen valaki, önként vigyen egy oxigénpalackot nekik. S akkor gondolkozás nélkül, elsőként jelentkeztem. Elvitt egy raktárhoz, adott nekem egy oxigénpalackot. Felvettem a hátamra, és megkérdeztem, milyen irányba menjek, mert nem tudtam pontosan, hol van a bunker. Mondta, hogy melyik úton kell keresztülmenni. Az út mind a két oldala égett, és füst volt. Mentem vagy öt-hat métert ebben a füstben, és nem láttam semmit. Megálltam, nem tudtam, mit csináljak. Derékiig le voltam vetkőzve, és abban a pillanatban, ahogy ott álltam, egy tűzoltóslaugból reám spriccelt a víz. Nagyon jól esett, és az a pillanat, hogy ottan az a slaug létezik, az egy olyan bátorságot adott nekem, hogy tovább indultam. Hát más is dolgozik itt, akkor nem olyan veszélyes, és jó helyen járok. Még mentem tizenöt métert, és túljutottam a füstön, megláttam a nagy bunkert. Mikor odaértem, pont akkor volt egy nagy robbanás, ami engem teljesen a falhoz nyomott. Semmi bajom nem lett. Megkerestem az ajtót, de be volt zárva. Dörömböltem a kezemmel, hogy nyissák ki, s akkor ki is nyitották. Mikor megláttak, mondták, hogy menjek fel a negyedik emeletre, nem is engedték, hogy szóljak. Felmentem a negyedik emeletre, és ottan már kicsavartam az oxigénpalackot, és jött a levegő. Így menekültek meg az ottani emberek.

Volt két fiú a században. Az egyiket úgy hívták, hogy Strul Sanyi, a másikat Perl Bertalan. A Perl Bertalan nagyon éles eszű fiú volt. Strul is ügyes fiú volt. Ezek tudták, hogy az én szüleim börtönben vannak, és ezért volt nagyobb bátorságuk, hogy velem felvegyék a kapcsolatot. Azonkívül még azért is, mert bombázáskor látták a bátorságomat. Ez volt az a dolog, amiért az a két fiú felvette velem a kapcsolatot. Mert látták, hogy én önként jelentkezek emberek megmentésére, függetlenül attól, hogy kicsodák. Később bevettek a vezetőségbe is. A kommunizmus elméleti alapjaival csak később, a háború után ismerkedtem meg, itthon. Az egész vezetőségben tíz ember volt összesen, köztük én is. Nagyon feladat nem volt, oktatásra, ilyesmire nem volt lehetőség. Ez inkább egy olyan ellenállási mozgalom volt, harcolni kellett volna.

Volt egy olyan időszak, amikor nagy fejetlenség uralkodott. Horthy október tizenötödikén kijelentette, hogy átállnak [lásd: Horthy-proklamáció], és hívta Veress Jánost, hogy segítsen megszabadulni a faszizmustól [Vörös János vezérezredes vezérkari főnökről van szó, aki bejelentette, hogy elrendelte az 1. és 2. hadsereg visszavonását. A németek erre kijelentették, hogy egész Magyarország saját hadműveleti területük, és csak a német parancsnokságnak van joga parancs kiadására. – A szerk.]. Már létezett egy alakulat, amely már az oroszok mellett volt. Egy egész ezred volt, azt hiszem [Alighanem arra gondol, hogy az 1. hadsereg parancsnoka, Dálnoki Miklós Béla átment a szovjet csapatokhoz. Őt azonban csak néhány tisztje követte, s főlhívását a hadsereg átállítására is csak szórványosan követték. – A szerk.]. Ekkor a századdal még szabályosan hazamentünk a gyárból a körletbe, ahol laktunk, de voltak nagyon sokan, akik menekültek. Nekik megvolt az okuk rá, nyilasok voltak. Egy órán belül jött egy főhadnagy, nagyon egy korrekt ember volt. Összegyűjtötte a századot, és azt mondta: „Hallgassanak ide, fiúk, tudják, mi történt, tudják, hogy Horthy Miklós felhívta a katonaságot, hogy jelentkezzenek, és Veress [Vörös] János jöjjön segíteni. Nézzék, az a véleményünk, hogyha már eddig kihúzták, maradjanak itten velünk, ameddig vagyunk, és majd rendesen, szabályosan hazamennek. Ne menjenek mostan, mert veszélyes. Mostan lelőhetik magukat, ne tegyék ki magukat veszélynek. Csinálják, ahogy gondolják, ha akarnak menni, tőlünk mehetnek.” Abban maradtunk, hogy rendeződnek a dolgok, s majd akkor meglátjuk, mit lehet csinálni, egyelőre maradunk. Ekkor nem voltak az oroszok még itten. De én már a mozgalomhoz tartoztam, benne voltam a csepeli kommunista földalatti mozgalomnak a vezetőségében a zsidók részéről. Tudtam róla, hogy vannak fegyverek

elrejtve arra a célra, hogy ha változás indul, akkor mi, földalattiak vegyük át a gyárban a hatalmat. Hatvanezer ember dolgozott a repülőgépgyárban [Nincs adatunk a Weiss Manfréd Repülőgép- és Motorgyár Rt.-nél dolgozók számáról, ez a szám azonban egészen biztosan erős túlzás. – A szerk.]. Mikor a főhadnagy elmondta, hogy mi a helyzet, én elmentem a párthoz eligazítást kérni. Mi, földalattiak kimentünk fegyverrel a Duna partjára, az országút szélére, hogy védjük a gyárat.

A fegyverek le voltak téve egy háznak a pincéjébe, s onnan vettük el őket. Összesen tízen voltunk. Ezek a földalatti mozgalom fegyverei voltak. Mi a mozgalomban voltunk, és nekünk már voltak Pesttel kapcsolataink. Mindig ment egy-egy küldönc. Az adta az utasításokat, hogy mit csináljunk, hogyan csináljuk. És erről is már beszéltünk gyűlésen, hogy van egy ház, ahol fegyverek vannak letéve a mi részünkre. Megkaptuk az utasítást, és el is mentünk, felvettük a fegyvereket, és mentünk a gyárba, hogy kapcsolódjunk a kommunista csoporthoz. S elég az hozzá, hogy a Duna partjára mentünk le, oda húzódtunk le a partjára. Ott volt az országút. Messziről már egész jól látszott, hogy jönnek valami teherautók. S a teherautók tele voltak felfegyverzett nyilasokkal. Akkor azt mondja az egyik, ne hülyéskedjünk, dobjuk bele a vízbe fegyvereket. S ezt csináltuk, bedobtuk a fegyvereket, és visszaszóktunk a századba. Nem beszéltünk semmit se az esetről senkinek. Este történt ez a dolog. Volt egy Klein Sándor nevezetű váradi zsidó fiú, akit elküldtünk Pestre, hogy menjen, kérjen utasítást. Reggel, mikor felkeltünk, Klein Sanyi már vissza kellett volna érkezzen, de nem volt ott, és akkor már tudtuk, hogy elkaphatták. Nagyon féltem, hogy na most mi lesz velünk. Azért féltem, mert hoztak egy pasast, össze volt verve, és a századunkat felsorakozatták, és lökték előre, hogy mutassa meg, hogy melyik az. Nem tudtam, miről van szó, kit keresnek, csak féltem, hogy nehogyan így járjunk mi is, hogy hozzák mindjárt a Klein Sanyit is. De Klein Sanyi nem jött, és én megúsztam.

Teltek a napok, a hetek, a hónapok s egyszer csak szükség volt ismét pékekre. Na és akkor azt mondták a tiszték ottan, hogy a pékek lépjenek ki a sorból. Hát vagy nyolcan is kiléptek, de én már nem. Körülnézett az őrmester mindenhol, hogy hol van az a pék, aki a múltkor még sütött. S egyszer csak megáll, meglát engem: „Lépjen oda maga is.” „Őrmester úr, én nem vagyok pék, megmondom őszintén, én nem vagyok pék.” „Ne pofázzon!” Erőszakkal kitett oda, hogy megyek én is. Hát, gondolom, most már másodszorra megmondtam neki, hogy nem vagyok pék, mégis odatett, akkor nem én felelek most már. Na de az Isten mindig mellettem volt, mint most is. Akik kiléptünk, azok közül vagy haton, azt hiszem, ténylegesen tudtak valamit is. Olyan helyekre mentek, hogy ott maradtak. De a másik kettőt, hármat kirúgták, hogy nem felelnek meg, mert lusták, hogy csaltak stb. Akartak ők is enni, mint én, azért jelentkeztek. Elég azt hozzá, hogy én egy olyan családhoz kerültem, akik rendkívüli emberek voltak. Karsaynak hívták a családot, Csepelen volt pékségük. Karsay úr, mikor megérkeztem, nagyon kedvesen fogadott, én meg bevallottam, hogy nem vagyok pék: „Karsay úr, megmondom becsületesen, most a kezdettől, én nem vagyok pék, de erőm van vizet hordani, zsákokat. Apám pék, volt pékségünk is, de én nem értek hozzá, nekem más a mesterségem.” „Hallgasson ide, fiam, nem azért igényeltem ki magát, mert nekem kell a pék. Én egy zsidó gyereken akartam segíteni.” Megköszöntem szépen, és már az első naptól nagyon igyekeztem rendesen végezni a dolgomat. Mikor az első reggel az asztalra tettek egy tejes kávé, kijött a szememből a könny, kérem. Kávé nem ittam, nem tudom, mióta.

Annyit tudok még Karsayról, hogy mikor ottan zajlott a gettóztatás, akkor ő hallotta, hogy a csepeli sporttelepen összegyűjtött zsidók éheznek. Karsay megtöltötte a szekeret kenyérrel, és elment oda, és se szó, se beszéd bátran dobta be a kenyereket a kerítésen belül. És voltak csendőrök, akik

látták, és elfordultak, nem törődtek vele. Tették magukat, hogy nem látják. Ilyen emberségesek voltak. És sokan voltak Karsayhoz hasonló bátor emberek, akik ilyesmikre voltak képesek. Hogy miért tették, az nem tudom.

Karsay úrnál lett nagyon jó barátom Blezsák Karcsi. Cseh származású volt. A dagasztó műhelyben dolgozott, mert komoly nagy pékség volt az. Akart nekem igazolványt szerezni. A bátyja katona volt, azt hiszem, s neki megvolt a személyazonossági igazolványa [A háború előtt a mindennapi személyazonosításra katonai igazolvány, valamilyen munkához kapcsolódó okirat (cselédkönyv, iparigazolvány stb.), anyakönyvi kivonat, illetőségi bizonyítvány szolgált. A személyi igazolványt 1954-ben vezették be. – A szerk.]. Azt mondta, azt majd elhozza nekem. Azt válaszoltam, hogy ez veszélyes dolog, hát mit csinálnék én egy ilyen személyazonossággal? Inkább nem fogadtam el. Onnan tudtam meg, hogy cseh származású – mert amúgy magyarul beszéltünk –, hogy amikor bejöttek az oroszok Budapestre, egy orosz katona bejött a pékségbe, és azt mondja nekem oroszul: „Kuda majszter, job tvoju máty.” Én nem értettem, mit akar, de kapott egy-két kenyeret, és elment. S akkor a Blezsák kérdezte tőlem, tudom-e, mit mondott nekem az orosz? Hát mondom, biztos kérdezte, hogy hol a mester? A Blezsák viszont megértette az orosz: „Hát, az kenyérért jött, hogy zabráljon kenyeret onnan, a pékségből.”

Karcsi megtanított engemet három nap alatt péknek lenni. Ottan dolgoztam mellette, s végig ketten voltunk a dagasztó műhelyben. Egész éjjel dolgoztunk, nappal pihentem. Egyszer csak egy éjjel, mert éjjel egy órakor keltünk fel, látok egy harmadik személyt is ottan. Egy fiatal férfi volt, egy kicsivel idősebb, mint én. Vagy harminc éves lehetett, én akkor húsz éves voltam. Pék volt. Hát, reá is szükség volt, reám is szükség volt, hárman dolgoztunk. Már én is úgy dolgoztam ottan, mint egy pék, s a végén megmondta a pasas nekem, hogy ő katonaszökevény, és magyar ember. Nagyon jó barátok lettünk, Jóskának hívták.

Ez egy rendkívüli dolog, amit mondok most. Én két-három hónapig voltam ebben a pékségben. Egyszer csak jönnek utánam a századtól, hogy a századot viszik, és én menjek. Na, de én bent voltam a pékségben, és hallottam, és láttam a tizedest is, aki jött. Hallottam, hogy beszélt a főnökömmel: „Karsay Sándor úr?” „Igen, én vagyok”. „Van nekünk itten egy fiúnk, itten dolgozik. Azért jöttem, mert be kell vigyük, mert a század megy el.” Mikor ezt meghallottam, ösztönösen egyből felugrottam a kemence tetejére. Nagyon magas volt, nem is tudom, hogy sikerült felugranom, biztosan az ijedtség miatt. S onnan lestem, hogy mi lesz, nem is gondolkoztam. Hallom, hogy Karsay válaszol: „A Zoltánt? Azt hiszem, hogy elment oda a körletbe, a zsoldját, hogy felvegye.” Nem is jártam soha én arra, nem is tudom, hogy hogyan jutott neki ez az eszébe, és nem tudom, hogy honnan volt ez a bátorsága is. Azt mondja erre a tizedes: „Karsay úr, az meglógott, az hozzánk nem jött be. Eddig se járt be a zsoldért.” „Én nem bánom – azt mondja Karsay –, az ő baja.” Erre a tizedes elment, s Karsay bejött a pékségbe. Csak néztük egymást, majd megszólalt: „Megy el a századuk.” „Karsay úr, kérem, nagyon szépen köszönöm, amit mondott.” „Idefigyeljen, Zoltán, mától kezdve csak éjszaka dolgozik, és az istálló padlásán, a szénában alszik. Rendben van?”

Volt neki egy apósa ottan, nagyon rendes ember. Azt mondja Karsay: „Erről apósom sem szabad tudjon, mert iszik, részeges, eljár a szája, vigyázzon! Kérem, őrizkedjék az apósomtól, ne tudjon róla semmit.” Vigyáztam, amennyire lehetett. Nappal bementem az istállóba, ott aludtam, éjszaka pedig dolgoztam. Teltek a hetek. Egyszer csak kora hajnalban valaki csengetett a kapunál, és

éppen Jóska volt a dagasztótekenőnél, ketten dagasztottunk. A csendőrök voltak. De Karsaynak a felsége biztatta a gyermekét, Sanyikát, aki alig volt öt éves, hogy kiáltssa minél hangosabban: „Kitartás, testvérek!” Ez hallatszott odabent is, a pékségben. Ebből tudtuk, hogy el kell rejtőznünk. Azt mondják a csendőrök: „Azért jöttünk, hogyha vannak valami zsidók, akik itten dolgoznak, akkor jelentse, kérem! „Jaj, nincsen nekem ilyen.” Válaszolta Karsay. A csendőr elkérte Karsay igazolványait, Karsay pedig felpakolta őket kétkilós kenyerekkel. Hárman voltak, mindegyiknek két-három darabot adott, azok pedig nem kérdezősködtek tovább, majd elmentek. Egyszer jön az anyja Sanyikával, s kiáltják, hogy „Jó reggelt, kitartás, testvérek!”. Nagyot kacagtunk. Evvel sikerült nekünk életben maradni, mert ezek elvittek volna, és lelőttek volna, az biztos. Nem jöttek véletlenül, valaki besúgott bennünket, vagy engem, vagy a másikat, vagy mind a kettőnket, nem tudom. Mindez a nyilasok alatt volt, 1944 karácsonya előtt.

Elég az hozzá, hogy azt mondja nekem a kollégám, Jóska, hogy látni akarja a feleségét, karácsonykor vele akar lenni. Vagy húsz kilométerre laktak, de át kellett menni a Dunán. Mondtam neki, hogy nem olyan könnyű dolog. Azt mondja, tudja, de valaki ajánlotta, hogy van egy ember, aki csónakkal átvisz. Na, hát azt mondja: „Hallgass ide, akarsz te is jönni velem?” Hát még a hideg is végigfutott a hátamon. Mert tudtam, hogy mivel jár. A Duna túlsó felén oroszok voltak, itten meg németek, akik vigyázták a partot. De ha egy ilyen éjszaka sikerül nekem átmenni, akkor én két óra múlva már felszabadult ember vagyok. S akkor mondom, hogy akarom. De nekem – azt mondja – néhány ezer pengőt kell adni a csónakosnak. Elmentem Karsay úrhoz, és mondom neki, hogy határoztunk, viszont szükségünk volna pénzre, és segítsen rajtunk. Azt mondja: „Adok, amit kért, s adjon maguknak az Isten sok szerencsét, hogy sikerüljön.” Ideadta a pénzt. Este kilenckor kellett volna Jóskával indulnunk, de ő hamarabb elindult, hogy lássa, mi van a csónakossal. Na aztán mikor a pénz is nálam volt, már tört a nyavalya. Még volt egy óra hátra, és azon gondolkodtam, hogy mi lesz, hogy lesz. Jaj, adná az Isten, hogy ne jöjjön vissza Jóska, és nem jött. Nem jött, de másnap reggel megtudtuk, hogy a Jóska jött volna, de lelőtték. Elment a csónakhoz, és a csónakra fel akart ülni, és akkor kapták el a németek. Hogy a csónakos összejátszott a németekkel vagy nem, azt nem tudom már. Harmadnap, karácsonykor jött a felesége, hogy találkozzon a férjével. Azt hitte, itten van. Karsay közben megtudta, hogy Jóskát a hullakamarába szállították, és elmondta a nőnek a történeteket.

A felszabadulásom úgy történt, hogy én az istálló padlásán laktam mindaddig, amíg a németek Budapesten voltak. Egy korán reggel jött a Karsay az istállóba, és hangosan kiáltotta: „Zolkó, Zolkó!” Én megijedtem, hogy mi ez, miért kiabál, eddig nem tudta senki, hol vagyok, s most elárul? S akkor odamentem a padlásfeljáró nyílásához, s meglepve néztem le. „Jöjjön – azt mondja –, bejöttek az oroszok!” Na hát akkor más a helyzet, és akkor lejöttem. „Hol vannak?” Azt mondja: „Itt vannak a ház előtt, fel vannak sorakozva.” Hát én alig voltam felöltözve, pedig tél volt. Vettem két kenyeret magamhoz, és kenyérrel mentem elejükbe. Géppuska volt náluk. Olyan partizánszerű embereknek néztek ki, és volt velük egy tisztszerű valaki is. Nem ijedtek meg tőlem, pedig azt hiszem, nagyon furcsán nézhettem ki. Ing sem volt rajtam, csak úgy mentem ki nadrágban és mezítláb. Beszélni sem tudtam, csak nyújtottam a kenyeret a tisztnek. Egy csomó ember volt már akkor a környéken, akik jöttek csodálni az oroszokat. A munkások között sokan voltak, akik örvendtek a kommunizmusnak, és már nagyon várták. S akkor én odaadtam az oroszoknak a kenyeret, és akkor a tiszt kettétörte a kenyeret, és odaadta az embereknek, akik ott álltak. Nem a katonáknak, az embereknek adta. Én meg nagyon meghatódtam, milyen drágák ezek az oroszok.

Rövidesen hazamentem, fázott is a lábam már. Ez volt a felszabadulásom. Most már szabad ember voltam.

Nemsokára, egy hét sem telt el, bejöttek a reguláris orosz csapatok. Nem foglalták el a pékséget, hanem bejöttek, hogy csináljunk nekik kenyeret. Ők adtak munkást, lisztet stb. Ottan maradtam én is még segíteni vagy egy hónapig, kettőig.

Valaki feljelentette Karsayt, és jöttek az oroszok, hogy Karsayt vigyék el. S akkor én mentem Karsayval, hogy igazoljam a becsületességét. Nem tudtam oroszul, de kézzel, lábbal próbáltam megértetni magam. Mentünk vagy százötven, kétszáz métert, és mikor már közeledtünk oda, ahová ők vittek, nem tudom, hova akartak vinni, akkor megállít az egyik orosz. Nagyon szépen reám nézett, és mutatott a kezével, hogy menjek vissza. S akkor még mondtam neki, hogy „Nyet fasist”! De nem engedtek tovább, haza kellett mennem. Azt hiszem, még két óra sem kellett, és Karsay is hazatért. Valaki feljelentést tehetett ellene, de mikor hazajött, csak annyit mondott, hogy nincs semmi baj, mást nem mesélt.

Eljött 1945 áprilisa, és én megpróbáltam hazajutni Erdélybe. Elindultam Pestre, hogy kérjek iratokat a hazamenéshez. A kilencedik kerületben, a Soroksári úton orosz katonák csoportosan ellenőrizték az embereket. Igazolványokat kértek. Egy ilyen csoport állott velem szembe, és „davaj dokumente”! Hát aztán dokumentumom nekem sok nem volt. Volt nekem az oroszoktól egy papírom, oroszul volt írva, hogy nekik dolgozok a kenyérgyárban, Csepelen. Gondoltam, ez is nagyon jó, hát oroszul van írva. Mikor azt odaadtam nekik, azt mondja, más dokument kell neki, ez nem jó. Más nem volt, s be kellett álljak a sorba. Nem is tiltakoztam nagyon sokat, mert nem tudtam, miről van szó. Bevittek Pestre, és bezártak egy üzletbe minket. Már negyvenen voltunk. Voltak, akik az ablakon, a rácson keresztül láttak valaki ismerőst, és üzentek a hozzátartozóiknak. Nekem nem volt kinek mondjak semmit, csak hallgattam. Láttam, hogy mindenki kétségbe van esve. Onnan bevittek egy orosz parancsnokságra. Ahogy bementem, vártam, valaki jöjjön már ki is onnan. De aki bement, azok közül senki nem jött ki, s így lassan reám is sor került. Aránylag elég gyorsan ment a sor, pedig negyvenen voltunk. Bekerültem a terembe. Körben asztalok voltak, orosz tisztekkel. Egyszer csak az egyik asztaltól, lehajtott fejjel, azt kérdi tőlem magyarul valaki: „Hogy hívnak?” Mondom: „Kappel Zoltán”. Erre felnéz, és „Zoli, hát te vagy az?”. Hát a pasassal együtt voltunk munkaszolgálatosok Csepelen. S aztán közben ő haza akart menni, de az orosz hadseregbe került be mint katona. Ahogy meglátott, fölkel az asztaltól, ott volt egy magasabb rangú tiszt, elment hozzá és vagy két szóval megmagyarázta, hogy engemet ő honnan ismer. Az jött, benyúlt a zsebébe, és adott nekem egy csomó dohányt. Elvettem, és a zsebembe nyomtam. Akkor probléma volt a cigaretta. S azt mondja nekem a volt bajtársam, hogy „Hallgass ide, Zoli. Én most adok neked egy papírt. Te tudod, hová jutottál volna? Oroszországba, fogságba”. Megszeppentem. Adta azt a papírt, de én úgy meg voltam ijedve, hogy a papírral együtt visszamentem Csepelre, anélkül, hogy valamit intéztem volna a hazajövetelemről.

Néhány nap múlva ismét elindultam haza Csepelről, de akkor már úgy jöttem, hogy nem is megyek vissza. Elmentem Pestre valamilyen zsidó hivatalba. Nem tudom pontosan, mi volt. Mondtam, hogy munkaszolgálatos voltam, és haza akarok menni, Romániába. Kérdezték, hogy hol voltam munkaszolgálatos. S akkor mondom, hogy itt, Csepelen voltam, és utoljára egy pékségben dolgoztam. Átküldtek egy másik asztalhoz, hogy beszéljek azzal az illetővel. Sokan voltak, akik jöttek intézkedni. Odamentem az iparoshoz, és el kellett mondjam, ki volt a parancsnokunk, és ki

bánt velünk rosszul, kit akarok feljelenteni. Nekem egy volt, akit feljelentettem. Úgy hívták, Almásy százados. Az kiköttette az embereket, nagyon kínozza őket, és nagyon kegyetlen volt. S akkor mondom neki, hogy nem tudok mást Almásy századoson kívül, a többi emberek nagyon rendesek voltak, a tiszték is. Volt a századunknál egy Kántor József nevezetű kolozsvári származású őrmester is. Egy rendkívüli ember. Amikor hazajöttem, akkor a fiával nagyon jó barát lettem. Én Kántorral többé nem találkoztam, de a körülmények olyanok voltak, hogy megismerkedtem egy fiatalemberrel, és megtudtam, hogy annak a Kántor Józsefnek a fia, aki nekem keretlegényem volt. Hat emberből állt a keretlegénység, hát egytől egyig mind rendkívülien becsületesek voltak. Nem hangosan, nem szavakkal, hanem tettekkel bizonyították az emberségüket. Egyedül Almásy százados volt nagyon kegyetlen.

A vonatok még nem jártak rendesen. Nagyon féltem attól, nehogy az oroszok elvigyenek fogságba. Felültem egy vonatra aznap délután Pesten, amivel [Nagy]Váradig jutottam el. [Nagy]Váradon egy napot pihentem, és másnap megérkeztem Kolozsvárra. Kolozsvárt a kellemes dolog az volt, hogy sokan voltak olyanok, aki várták, hogy hátha valakijük jön. Kinek a felesége hiányzott, kinek a gyerekei. Sok zsidó várakozott minden nap az állomás előtt. S akkor egy Fenichel Ferenc nevezetű zsidó mérnök, akivel együtt dolgoztam, meglátott, és azzal fogadott, hogy itthon van édesanyám, édesapám. Várnak engem. Ez volt az első jó hír. Akkor én már tovább nem is vártam, viszont volt egy szerencsétlen ember, akit az úton ismertem meg. Flekktífusza volt, jött valahonnan Németországból. Nagyon gyenge volt, és kellett egy kicsit vigyázni rá. Nem volt kolozsvári, csak idejött, hogy tovább menjen majd. Na és akkor mindemellett, hogy a szüleimet siettem meglátni, elvittem a hitközséghez, hogy viseljék gondját.

Hazafelé az utcánkban meglátott egy kicsi gyermek, és már szaladt haza, hogy újságolja a szüleimnek, hogy érkezem. Anyukám kijött az udvarra, s annyira meghatott, hogy még az orromból a vér is megindult. Annyira hatása alatt voltam a találkozásnak.

Egy héten belül már elmentem a régi munkahelyemre, és ottan dolgoztam. A vasipari részvénytársaságnál esztergályosként kezdtem újból dolgozni. Ott nagyon örvendtek nekem, csak én nem örvendtem nagyon nekik. Voltak ott olyanok, akiknek „tartoztam” volna is, mert szemtelenek voltak, és tudtam, hogy az egy nyilas volt. Csegezi Sándornak hívták. Egy utcában laktunk, vagy öt évvel volt nagyobb, mint én. Vérig sértett azzal, hogy amikor 1944-ben behívót kapott, pont abban az időben, mikor a zsidókat vitték el, bejött a gépműhelybe, ahol én dolgoztam, és vagy négy-öt emberrel kezett fogott. Mikor az én gépem mellett elment, akkor kikerült, és továbbment. Mikor hazajöttem, elmentem hozzá, megkerestem: „Hallgasson ide, Csegezi, nem azért jöttem, hogy pofon üssem, vagy leköpjem, messze áll tőlem az ilyesmi. Csak megszágyellheti magát, hogy ennyire embertelen volt.” Azt mondja: „Kappel úr, drága, nagyon szégyellem magam.” „Ha ez igaz, akkor nekem ennyi elég. Próbáljon emberré válni, legalább ezután.” Ezzel befejeztem. Senkinek nem kürtöltem szét a dolgot. Mással nem volt senkivel semmilyen hasonló problémám.

A Vasipari Részvénytársaságnál dolgoztam egy kevés ideig, aztán megismerkedtem az első feleségemmel, Márton Máriával. Úgy ismerkedtünk meg, hogy a hazatérésem után gyakran bejártam a Péter-Pál villába. Ez valamikor egy palotaféle volt, gazdag zsidók laktak benne, mindenkinek komfortos lakása volt. Vagy harminc-negyven család lakott ottan, s azok építették maguknak. Később ez lett a Gestapo székhelye. A háború után itt szállásolták el a lakás nélkül

maradt, deportálásból vagy munkaszolgálatból hazatérő zsidókat. Ott kaptak ebédet, ott kaptak lakást, és én is odamentem, hogy lássam, ki jön haza, és hogy halljak híreket. Minden héten, sokszor még naponta is elmentem, ha tudtam, valaki ismerős jött. Ott találkoztam a feleségemmel is. Ő is a deportálásból jött haza, és ők is ott laktak bent a nővérel. A családjából csak még a nővére élte túl a holokausztot. A szülei és a többi testvére nem tért haza a deportálásból.

A feleségem családja kolozsvári volt. Nagyon szegény család volt. Az apja, azt hiszem, megnyomorodott a kezével, és nem volt képes kenyeret keresni. És voltak testvérek vagy ötön, úgyhogy nehéz családi életet éltek. Nem tudok róluk nagyon semmit. Én csak a nővérét ismertem, Alizt. A férje után Hirsch Aliznak hívták. Aliz egy karakán, vagány nő volt. A deportálás előtt illegalista volt, le is volt tartóztatva. A háború után előkerült a dosszája □ dossziéja □ , amelyikben a vallomásokat tette a csendőrségnek a háború idején. Senkit nem árult el az illegalisták közül, mindent tagadott. Emiatt a háború után a pártnál nagyon megbecsülték. Talán valami funkciója is volt, de már nem emlékszem pontosan.

A feleségem röviddel az esküvőnk előtt jött haza deportálásból, én munkaszolgálatból. Neki nem volt sem anyja, sem apja. Az apja nem jut eszembe, mikor halt meg, volt-e deportálva. Nem csináltunk esküvőt, mert a rokonaink nagy része elpusztult, és anyagi lehetőségünk sem volt rá. A városházán megesküdtünk, majd hazamentünk, s a szüleimmel meg a testvéremmel együtt megvacsoráztunk. A szüleimnél laktunk a feleségemmel egy darabig. Elvettem feleségül Máriát, és aztán nyomorogtunk egy pár hónapig, amíg behívtak román katonának.

Egy évig voltam katona. [Nagy]Szebenbe vonultam be a „Regimentul VI Infanterie Voluntară” □ VI. Önkéntes Gyalogezred □ alakulathoz. Önkéntes alakulatnak nevezték, de én nem voltam önkéntes. Csak amikor 1945-ben hazajöttem Csepelről, beiratkoztam a pártba. Ők mondták, hogy oda menjek katonának. [Nagy]Szebenben három hónapot ültem, majd onnan egy fogarasi altiszti iskolába küldtek. Onnan elvittek Bukarestbe, a Marele Stat Majorhoz, fordítónak inkább □ Fővezérkar, 1947-ben a román Fővezérkar keretében külön katonai hírszerzési osztályt állítottak fel. Kappel Zoltán ennek az osztálynak állt alkalmazásában. – A szerk. □ . Tudok németül is és magyarul is. Fordítani kellett volna a németektől maradt dokumentumokat egy pincében. Hát mikor ezt megláttam, s láttam, mennyi irat van, arra gondoltam, hogy valószínűleg sosem fogok hazamenni. Kaptam viszont egy tüdőgyulladást, és azzal megszabadultam. A fogarasi altiszti iskolába kerültem vissza. Onnan szereltem le, egy év katonaság után. A feleségem már korábban is próbálta elintézni, hogy leszereljek, mert már gyereket szült, és nehezen tudta fenntartani magát. A szüleim nem sokat törődtek velem, se a gyerekekkel. A gyerek meg is halt nemsokára. Hat hónapos lehetett, úgyhogy én egyszer láttam csak életemben, amikor szabadságon voltam. Amikor leszereltem, akkor már meg volt halva a gyerek.

Nem a Vasipariba mentem vissza dolgozni, hanem az Unireába. Ott volt egy kicsi kapcsolatom, és ott fel is vettek azonnal esztergályosnak. Valamikor Magyar Acél volt a neve, és textilgépgyár volt. Miután államosították, hatalmas fejlődésnek indult. Amikor odakerültem, négyezer embert foglalkoztatott.

1945 elején érkeztem haza, és októberben már párttag voltam. 1948-ban egyszer csak felhívtak a párthoz, hogy nem volnék-e hajlandó pártiskolába menni. És akkor sorolni kezdtem a kifogásokat, többek között, hogy gyereket vár a feleségem. Két hét múlva jöttek megint a törvényszékről, hogy menjek a törvényszékre népbírónak [lásd: népbíróságok, népbírák Romániában]. Mondtam, hogy

én még le sem vagyok érettségizve, úgyhogy nem mehetek. A valóság az, hogy mikor abból a nagy fasizmusból én hazajöttem, és a kommunista párt igazságot, emberséget, munkát, egyenlőséget ígért, az engem megragadott, és egyből mentem a pártba.

1949/50-ben leérettségiztem. El akartak vinni pártiskolába. De ekkor már egyre kellemetlenebbül éreztem magam a pártban. Azt vártam, hogy mikor leszek én is kirúgva a pártból. Először is azért, mert az apám múltja egyre kellemetlenebb hatással volt rám. Apám nem volt kommunista, de mint kommunista volt elítélve. Mikor hazajött, nyíltan megmondta, hogy ő nem iratkozik be a pártba, és ő nem akar semmi előnyt azért, mert el volt ítélve. Azt már nem mondta, hogy a székely hadosztályban harcolt a kommunizmus ellen, 1918/19-ben. Apám miután hazajött, újból megnyitotta a pékséget. A kommunizmusnak viszont proletárra volt szüksége, apám pedig kisiparos volt. És ez engemet is befolyásolt, mert igyekeztem titokban tartani, hogy apám kisiparos. Apám nagyon sokat dolgozott: lisztbeszerzés, kenyéreladás. Állandóan kellett menni a mindennapiért. Az anyám pedig a klinikára járt. Az egyik szemét kivették, mert gyulladósos volt. Azt mondták, ha nem veszik ki a szemét, akkor a másikra is meg fog vakulni. Egy szemmel maradt.

Még a verifikálások előtt jött egy negyedik hívás a párthoz, hogy menjek pártiskolába, de nem itthon, hanem Bukarestbe. Ez tulajdonképpen szekuritátés iskola volt, ami alól már nem tudtam kibújni. Mikor már ott voltam, nem volt mit csinálnom, bele kellett törődnöm a dologba, és elvégeztem az iskolát. Volt egy barátom, aki a Dermatában dolgozott, és most együtt jártuk az iskolát. Magyar fiú volt. Mondta nekem, hogy ő nem marad itt. Valamilyen módon sikerült hazajönnie Kolozsvárra, és nem fejezte be. Én Kolozsvárra már mint főhadnagy jöttem haza.

Jöttek a verifikálások az 1950-es évek elején □ lásd: párttisztogatások Romániában □ , és akkor nagyon kiábrándultam a pártból. Mihály Miksának hívták a szüleim utcájában lakó Mihály család egyik fiát. A másik fiú neve Samu volt. Mindenesetre mind a ketten nagy trógersek voltak az egész családjukkal együtt. A holokauszt alatt munkaszolgálaton lehettek mind a ketten. Miksa Kolozsváron a háború után a rendőrségnek nagy parancsnoka volt. Illegalista múltja miatt lett a rendőrségen nagy ember. Nem voltam vele rossz viszonyban, de jöttek a kommunista verifikálások, s akkor őt mind megbízható személyt beválasztották egy verifikáló komisszióba. Akkor dobták ki a kommunisták közül azokat, aki befurakodtak. És ő pofátlanul ott feltett nekem egy kérdést: hogy voltam-e én cionista? Mondjam meg. Hát, tulajdonképpen én cionista nem voltam, hanem volt neki egy húga, aki az én nővéremmel volt barátnő a háború előtt. És ez a Miksa jött [a háború előtt], hogy a cionistáknál – Hasomér Hacairnak hívták a szervezetet –, ottan lehet táncolni. Kíváncsiságból mentünk el. Talán kétszer is elmentünk, de aztán többet se én, sem a testvérem, se az ő húga nem ment el. S akkor pont ez az ember teszi fel nekem a kérdést, aki maga is volt a cionistáknál. Na ez volt az egyik, amiért nagy gazembernek neveztem.

Később aztán „nagyfiú” lettem, és sok helyen megfordultam. Már nem csak az érettségim volt meg, hanem a pártegyetemet is elvégeztem, azonkívül tiszti iskolát is végeztem. Hát, ezekkel nem dicsekszem, és nem magyarázkodom, mert nekem ez jót nem tesz. Nem szégyellem magamat. Becsületes voltam, de erről nem akarok beszélni. Kolozsvári születésű voltam, nem kellett elbújjak senki elől, és soha senki felelősségre nem vont, hogy milyen módon végeztem a munkámat. Emberséges voltam, és nem volt velem probléma.

Kaptam beosztást, de megmondtam, hogy nem akarok maradni. Akkor azt válaszolták, hogy két út van előttem: vagy felfele megyek, vagy lefele megyek. Megijedtem, hát akkor megyek felfele. De

két hónap múlva már volt egy kollektívám, mind részegesek. Azokkal én többször is berúgtam, habár nem voltam részeges. A pártnál belém kötöttek emiatt, és le is fokoztak főtörzsőrmesterré. Kellett tegyek egy deklarációt, hogy én hogy látom ezeket a dolgokat. Azzal vádoltak, hogy részegeskedek. A munkásosztály ideküldött, hogy harcoljak értük, izzadnak, hogy nekem fizetésem legyen, és én kocsmákba járok. Kijelentettem, hogy én belátom, hibáztam, és azzal büntessenek meg, hogy dobjanak is ki a Szekuritátéból. Na, ez már nem sikerült. És teltek az évek, hiszen kihúztam ott tíz évet.

Operatív beosztásom nem volt. Írásszakértő és ujjlenyomat-szakértő voltam. Technikai feladataim voltak. Voltak névtelen levelek, röpcédulák. Aki gyanús volt, attól vettünk íráspróbát, és leellenőriztük, hogy ő volt-e a tettes. Főleg az 1950-es években voltak gyakoriak a kommunizmust szidó röpcédulák. A magyarországi 1956-os forradalommal akkor én nem foglalkoztam. Tudtam róla, de hát a beosztásom miatt igyekeztem minél kevesebbet foglalkozni vele, nekem amúgy sem volt ehhez kapcsolódó feladatom.

Mikor a Szekuritátéhoz bekerültem, igaz, hogy nem könnyen, de egy-két év alatt lakást kaptunk a Majális utcában. Ott neveltük fel a gyerekeinket. Vagy húsz évig laktunk ott.

1959-ben kikerültem a Szekuritátétől, de csak olyan fél gazembernek, mert visszahelyeztek az Unireába. Én mondtam is, hogy az Unireába akarok visszamenni, azzal a szándékkal, hogy én végre ott fogok tovább dolgozni. És bele is egyeztek, sőt el is intézték, hogy visszamenjek. Az Unireába úgy vettek vissza mint légóست. Az ALA (Apărarea Locală Antiaeriană) – Helyi Légoltalmi Védelem – főnöke lettem. Tehát háború esetén az óvóhelyek, a sebesültek kezelése a mi feladatunk lett volna. Később én voltam a „loctiitor șef serviciul 1” – az 1-es Ügyosztály helyettes főnöke – . A „serviciul 1” a „secret” – titkos – dolgokkal foglalkozott. A katonai problémák is hozzánk tartoztak. Mi tartottuk nyilván a katonaköteleseket, a leszerelés után mi feleltünk a gyárba való visszavételükért. A levelezéseket is mi ellenőriztük. Közben elvégeztem Kolozsváron még a kétéves pártgyezetemet is. „Universitatea Serală Marxistă” – Marxista Esti Egyetem – volt a neve. Politikai közgazdaságtant és párttörténelmet tanultunk. Aztán mikor bekerültem az Unireába, akkor előadója voltam ennek a tantárgynak, és akkor a gyárban az alkalmazottak egy részét én oktattam. Párttörténetet adtam elő úgy négy-öt évig. De én ezt előadtam már a Szekuritátén is mint propagandista. Kértem aztán, hogy kerüljek be a „proiectaréra” – tervezésre – . Be is kerültem, s ott dolgoztam még húsz évet mint tervező és mint technológus. Főtechnológus, főtervező voltam.

1959-ben jöttek a családi problémák. A nővérem elment Izraelbe, majd az apám is feliratkozott, hogy elmegy Izraelbe. Emiatt engem egyre rosszabb szemmel néztek a pártnál. Az édesapám Rishon LeCionba költözött ki.

1965-ben ellátogattam Izraelbe. Kíváncsi voltam, hogyan néz ki Izrael. Meglátogattam édesapámat, a nővéremet és több barátomat is. Volt egy barátom, aki szegény, székely eredetű volt. Az apja székely volt, és áttért az egész falujuk zsidónak – Kappel Zoltán a bözödújfalusi szombatosokra utal. Lásd a Centropa Kovács Pál Sámuekkal készített interjút. – A szerk. – . Dávid Mózesnek, Majsinak hívták. Kolozsváron osztálytársam volt. Ő nem tudott a keresztény származásáról. Mikor Pestre került a munkaszolgálat, akkor felkereste a nagybátyját, aki neki a következőket mondta: „Drága fiam, ne haragudj, az apád zsidó lett, és megkért engemet, hogy én ne zaklassam őt. Nem akarta, hogy a gyermekei tudják, hogy ő nem eredeti zsidó.” Zsidó iskolába adta a fiát, és Majsi

számára csak akkor derült ki az eredeti származása. A nagybátyja azt mondta neki: „Ha akarod, elmegyek bárhova, és megesküszöm, hogy a bátyámnak a fia vagy, és nem vagy zsidó. Nem hiszem, hogy ne értsék meg ezek. Biztos megmentenek ettől a bajtól” □ a munkaszolgálatról □ . Majsi viszont azt válaszolta, hogy „Nagybátyám, drága, a helyzet az, hogy én zsidónak voltam nevelve, és ami vár reám, azt végig fogom csinálni. Én nem megyek, hogy mentsenek meg engem a zsidó vallástól”. És akkor a nagybátyja azt mondta: „Te tudod, fiam. Én meg sem kínállak ennivalóval, mert tudom, hogy a zsidók csak kósert esznek, és én nem értek hozzája.” Majsi viszont túlságosan éhes volt ahhoz, hogy ne egyen tréflit: „De azt most már eszem, mert éhes vagyok. Nem vagyok annyira vallásos.” Ezt nekem akkor mesélte Majsi, amikor hazajött a munkaszolgálatból. A nagybátyjával való találkozásig ő nem tudott arról, hogy ők székelyföldiek, és a származásáról sem. Majsi megmaradt továbbra is zsidónak. Hazatérése után elvett egy zsidó nőt, itt, Kolozsvárt. Majdnem egy időben érkeztünk haza. A felesége is deportálva volt. A háború után elmentek Izraelbe, most halt meg, Isten nyugtassa, vagy három-négy évvel ezelőtt.

Majsi lelki barátom volt, és a valóság az, hogy elgondolkoztam többször, hogy akarva-nem akarva, nekem csak zsidó jó barátaim voltak: a két sógorom és ez a Majsi. Más barátaim nem voltak. Az első feleségem jó kommunista volt, a deportálás előtt az illegalista mozgalomban tevékenykedett, s egyszer mondta nekem, hogy „Zoli, nem gondolnád, hogy kéne mi más barátokat is tartsunk, nem csak zsidókat?”. Azt mondja: „Mind zsidók vagyunk a baráti körünkben.” Mondom, én ezeket nem azért választottam ki, mert zsidók, csak így történt. Én vállalom értük a felelősséget, és én nem mondok le senkiről, és új barátokat nem fogadok el. Sem románt, sem magyart, sem senkit.

Szegény Majsit, mikor tiszt voltam a Szekuritáténál, elvittem egy szilveszteri ünnepségre. Ünnepegy volt a tiszteknél, és mondták, hogy mindenki viheti a családját, és ha vannak barátok, akkor azokat is meg lehet hívni. S akkor mondja nekem Majsi: „Hallgass ide, Zoli, nem lesz neked ez rossz, hogy engemet te elviszel? Énvelem baj van, én ki vagyok zárva a pártból, mert akartam menni Izraelbe. Nem akarok neked bajt csinálni.” „Idefigyelj, te nekem amilyen vagy, és ahogy vagy, nekem te barátom vagy. Ha én jó vagyok, akkor te is jó kell legyél. Ha te nem vagy jó, akkor ne legyek én se jó nekik.” „Hát, ahogy gondolod, Zoli. Mindegy, gyere, menjünk el.” Majsi ekkor a kolozsvári szaktanácsnál volt aktivista, mert illegalista volt ő is.

Majsinak volt egy nővére, és az hívta őt Izraelbe. Mikor elment oda, két nap múlva mégis azt mondta a nővére neki, hogy nem szeretné, ha a férje és közte nézeteltérés lenne Majsi miatt, és szeretné, ha elmenne Majsi tőle. Majsi felkelt, s azt mondta: „Igazad van, bocsáss meg, hogy megzavartalak, én többet nem zavarlak.” S többet sose zavarta. Majsi nagyon korrekt ember volt világéletében, és nagyon jó szabó. Műhelyt nyitott Izraelben, és tele volt kuncsaftokkal. Nagyon jól keresett, jó élete volt neki.

1975-ben ismét jártam Izraelben. Akkor már ott élt az egyik fiam, a másik még itthon volt. A nagyobbik fiam, Kappel Róbert 1948-ban született. Kolozsváron végezte az iskoláit. Nem volt olyan nagyon jó tanuló. Leérettségizett, s azzal maradt. Róbert 1970 körül ment el Izraelbe a családjával. A felesége székely lány, Ilonkának hívják. Három gyermekük van: Pamela, Júlia és Oktávián.

1951-ben jött a világra Szása, a kisebbik fiam. Ennyi az összes gyermekem. Láttam egy filmet egy Szása nevezetű orosz katonáról. S aztán akkor én elhatároztam, hogy a fiamat Szásának fogják hívni. Mikor elmentem az anyakönyv-vezetőséghez, hogy beírják, kijavított a nő, hogy nem Sandu? Mondom, nem, Szása. Szása elektronikát, informatikát végzett. Szása felesége román nő, leánykori

nevén Angela Morar. Egy lány- és egy fiúgyermekük van. Oananak és Rareşnek hívják őket. Nem tud egyikük sem magyarul. Nagyon szeretem mind a két kis unokát. Egyszer csak elmentem hozzájuk látogatóba, s azt mondta nekem a menyem: „Apu, én megmondom, nekem az a tervem, hogy elmenjek Szászával Izraelbe.” Azt feleltem, hogy „Én azért mondtam, hogy vegyen el tégedet, mert gondoltam, nem vagy zsidó, s akkor itt maradtok, s nem vándoroltok ki”. Azt mondja: „Hát, sokat gondolkodtunk ezen a dolgon, hogy maradjunk, ne maradjunk. A gazdasági helyzetünk nekünk nagyon nehéz, és nem szeretném azt, hogy a leánykám tizenhat-tizenhét éves korában azt mondja nekem, hogy anyu, én zsidó vagyok, és én megyek haza, és itt hagyjon engemet. Inkább megyek én is most vele.” S így ment el a kisebbik fiam a családjával. 1995-ben vándoroltak ki Izraelbe a feleségével és a két gyerekével.

A feleségem 1978-ban meghalt, és ekkor történt egy autóbalesetem. Úgy négy-öt évnyi autózás után elütöttem egy parasztembert Dés mellett. Szekérrel volt, én jöttem haza, Kolozsvárra. Akkor halt meg a feleségem. Előzni akartam, de jött egy autó szemből, megvakított. A ló bejött az út közepére, és ő [az ember] előmbe ugrott [a szekér háta mögül]. A lámpást akarta meggyújtani. A lámpás a kezében volt, és ahogy én megütöttem a kocsival, a lámpásnak az egyik fele megtámasztotta a szekérbe, a másik fele pedig bement a lába közé [az embernek]. Elvágta az ütőerét és ott, helyben meghalt. Ebből aztán természetesen sok kellemetlenségem lett. Elvették a hajtásimat, többet nem vezethettem, és el voltam ítélve két és fél évre. Na de mikor bajban voltam, és a törvényszéket jártam, akkor az ügyvédem azt mondta, hogy nagyon fontos volna, hogy legyenek olyan tanúim, akik igazolják, hogy baloldali érzelműek voltak a szüleim. Ajánlották, hogy válasszak olyan tanút, aki illegalista volt.

Elmentem a Mihály családhoz, és mondtam, jöjjenek el tanúskodni, hogy milyenek voltak a szüleim, és én is milyen ember voltam. Mihály Samuhoz mentem, mert már Miksához nem mehettem el a korábbi konfliktusunk miatt. Ő káderfelelős volt az erdészetben. A feleségem is ott volt káderfelelős, a silvi culturánál [erdészethetnél]. Samu egy olyan analfabéta volt, hogy a feleségemhez ment mindig, hogy segítsen neki. A feleségem segített neki kimutatásokat készíteni a katonakötelesekről. Mikor elmentem hozzá, azt mondta, hogy ő nem tud nekem mondani semmit se a szüleimről, mert abban az időben ő munkaszolgálatos volt, és nem tudja, hogy az apám tényleg segítette-e a családját. Nem létezik, hogy ne tudta volna, mert elvégre éveken keresztül történt ez.

A törvényszéken azt mondtam, hogy „Kérem, a kormány az én kezemben volt, az ember meghalt, muszáj feleljek a bűnömért”. Nem voltam részeg a balesetkor, s még egy csomó enyhítő körülményem volt. Így kaptam meg a két és fél évet. Kizártak a pártból, a két és fél évet pedig a munkahelyemen kellett letöltenem, nem voltam börtönben. Oda volt írva, hogy „doi ani și jumătate în muncă productivă” □ két és fél év termelőmunka (román) □ . Ott kellett tehát hagynom a „proiectarét”, hát nem voltam már főtervező, hanem be kellett menjek a gépműhelybe, és mint egyszerű munkás kellett dolgoznom. Persze nem kaptam nagy fizetést, hanem csak ami jár egy olyannak, aki el van ítélve. Mikor már eltelt két év, akkor volt annyi jóindulat az igazgatóban – már meghalt az is –, hogy behívott, és azt mondta: „Kappel elvtárs, ahogy maga csinálta a dolgát lent a műhelyben, kötelességünk, hogy magának lecsökkentsük a büntetését hat hónappal. Úgyhogy a jövő héten maga szabad ember.” Megköszöntem neki, és így túl lettem a büntetésem is.

Visszamentem az Unireába, de már nem kerültem vissza a tervezésre, hanem mint galvanizáló kontroll dolgoztam még három évet a nyugdíjazásomig. Így néz ki az életem egészen 1984-ig.

Miután özvegy maradtam, s miután nyugdíjba jöttem, gondoltam, hogy na most már éppen ideje, hogy elmenjek templomba, hiszen én is zsidó vagyok. Sose voltam templomban harminc éven keresztül. Kommunista idő volt még, Ceaușescu még létezett. Arra gondoltam, hogy nekem már senkihez semmilyen közöm, ki is vagyok zárva a pártból, és hatvanegy éves vagyok. Hát a nyavalya törje ki, hát aztán lássam a zsidókat! Elmentem egyszer-kétszer templomba, nem olyan rendszeresen, de mégis járogattam. Nem is tudtam, mennyien vannak. Második vagy harmadik alkalommal, mikor jöttem ki a templomból, akkor látom, hogy a mostani feleségem, Jagamos Rozália (akkor még csak távoli ismerősként) valahogy egy kicsit furcsán tolakszik, és jön oda, ahol én megyek ki. S akkor azt mondja nekem, hogy „Hallgasson ide, legalább mondja meg, hogy hogy hívják?”. Mondom: „Hát miért érdekli olyan nagyon?” Azt mondja, hát azért, mert nem tudom, milyen temetésen voltak a barátnőjével, amin én is részt vettem, s kérdezte tőle a barátnője, hogy ki ez a férfi. Ő pedig most kíváncsiságból megkérdezte a nevemet. Megmondtam a nevem, karon fogtam, s együtt jöttünk el a templomból, s azóta aztán többet el nem váltunk. Megtudtam, hogy ő özvegyasszony. 1920-ban született, egy kicsivel idősebb, mint én. A családja kolozsvári származású. Már gyerekkortól az Operában táncolt. Többször láttam fellépni a Román Operában, prímabalerina volt. Nem voltunk beszélő viszonyban, de azért ismertem, és köszöntünk egymásnak. Ritkán találkoztunk, véletlenül csak. Az első férje magyar, a második zsidó volt, de ő egyébként örmény származású. 1985-ben összeházasodtunk, és azóta együtt élünk, én vagyok a harmadik férje. Csak polgári esküvőnk volt.

Most már minden héten elmegyek templomba, péntek este is és szombat este is. Azonkívül a nagyobb ünnepekre is el szoktam menni. A feleségem már nem jön nagyon, mert nem tud kijönni a házból, a lábai miatt. Az ünnepeket megüljük. Általában a keresztény és a zsidó ünnepeket is, minél kevesebb külsőséggel. Inkább csak számon tartjuk őket.